

Excluderea muncitorilor din centrul Clujului. Gentrificare într-un oraș central-european¹

Norbert Petrovici

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

The logic of the top-down modernization in Central Europe and the key role played by actors with cultural capital who are concentrated around state institutions, transformed the centers of these cities. They were under the constant pressure of gentrification from the cultural bourgeoisie. At the time being, the new wave of gentrification is the result of a complex process of connection to the time and space of global fluxes of capitalism, in and with the ruins of socialism. In this case, the term „ruins of socialism” has a very specific meaning : most of the old precommunist towns have been surrounded by the new socialist neighborhoods, having workers as the majority of their residents. Starting with the case of Cluj we are interested with the symbolic locational disparities and in the way in which the socialist and postsocialist epoch created centrality. The spatial dynamic between the socialist neighborhoods and the postsocialist areas is not only an economic one but also a symbolic one. We try to grasp the processes of creating symbolic centrality and the exclusion from these centrality of the socialist working class.

Gentrificare și modernizare în Europa Centrală

Logica modernizării de sus în jos în Europa Centrală și rolul-cheie al actorilor cu capital cultural concentrați în jurul instituțiilor statului au determinat punerea centrului acestor orașe sub presiunea continuă a gentrificării de către burghezia culturală. Totuși, procesele sociale care au produs și reprodus centralitatea ca loc al distincției au fost foarte diferite de-a lungul timpului. În prezent, noul val de gentrificare este un proces complex ce rezultă din construirea capitalismului prin conectarea la spațiul și timpul fluxurilor globale în și cu ruinele socialismului². Sintagma „ruinele socialismului” are în acest caz un înțeles foarte specific : vechiul oraș interbelic

a fost înconjurat de noile cartiere socialiste, ocupate în majoritate de muncitori. Analizând cazul Budapestei, Neil Smith (1996) argumentează că o condiție importantă a gentrificării postsocialiste este degradarea fondului precomunist de clădiri din cauza lipsei de investiții. Marea majoritate a investițiilor socialiste au fost orientate spre noile cartiere, astfel încât, în anii '90, zonele presocialiste, de obicei centrale, au redevenit atractive din cauza disparităților de rentă (*rent gap*). Astfel, strategiile de privatizare și restituirea caselor naționalizate din aceste zone au jucat un rol important în procesul de gentrificare, statul devenind un actor-cheie, și nu atât piața, ca în modelele de gentrificare clasice (Badyina, Golubchikov, 2005). Chelcea (2001) sugerează că specificitatea procesului constă în inversarea relației temporale dintre capital

și distribuirea claselor sociale urbane. Nu capitalul duce la o replasare strategică spațială, ci controlul spațiului prin intermediul relațiilor politice este cel care creează o nouă clasă de gentrificatori care, prin intermediul restituirilor și privatizărilor, realizează o acumulare primitivă de capital. Comentând teza disparităților de rentă, Sýkora (2005) observă cazuistica gentrificării din Europa Centrală care indică că nu zonele cele mai degradate și bine plasate devin cele mai atractive, ci acelea care „also have attractive feature to their residential environment. In other words the rent gap is widest in areas where there are no slums and where the actual rent is not among the lowest in the metropolitan area” (2005, 100). În calculul economic al disparității de rentă intră, pe lângă degradarea fondului, și „attractive features”. Adică pe lângă locație și caracterul degradat fizic al locației mai există prestigiul zonei, care se construiește printr-o întreagă muncă simbolică, la nivel social și istoric (*socially and historically embedded*). Însă atât Sýkora, cât și alți cercetători ai gentrificării în această regiune, chiar dacă au observat că există aceste „attractive features”, le-au ignorat și s-au concentrat, mai degrabă, asupra drepturilor de proprietate și legăturii lor cu apariția unei noi clase de gentrificatori și a noilor excluși (Kovacs, 1994, 1998; Heller, 1998; Sýkora, 1999; Feldman, 1999, 2000; Kährlik, 2002; Kolossov, O’Loughlin, 2004). Tocmai acest proces social de construcție simbolică a caracteristicilor atractive a unei zone, credem că poate să ne spună foarte mult despre natura gentrificării în postsocialism. De aceea suntem interesați, în această lucrare, tocmai de munca simbolică de construcție a unui loc și credem că orașul Cluj³ este un punct excelent de pornire. Fiind un oraș de talie medie (300 de mii de locuitori), cu o geografie simplă centru-periferie, face mai vizibile raporturile de dominație simbolică și fluxurile de capital. În plus, lupta simbolică asupra centrului a fost purtată în termeni naționaliști (Feischmidt, 2004; Lazăr 2003b, 2003a; Botea 2003, 2005), ceea ce face mai ușor de citit procesul de reconstrucție

simbolică a locului, ca proces de legitimare a inegalităților și excluziunilor sociale. Zukin (1991) a reușit să surprindă într-un mod sintetic, chiar aforistic, tocmai această problemă a caracterului construit al centrului și periferiei: „social exclusion and hierarchies constructed in space [...] imply that central positions are not mere artefacts. No less than the suburbs, they are carefully crafted landscapes” (Zukin, 1993, 183). Suntem interesați de ideologiile și contraideologiile implicate în munca simbolică a gentrificării acestora în orașul postsocialist, în contextul în care aceste spații sunt bordate de mari ansambluri de locuire socialiste, și avem o istorie a procesului de gentrificare și excludere de aproape două secole. Gentrificarea în Europa Centrală nu este un fenomen specific postsocialist, este un proces cointensiv deja cu debutul modernizării. Nu este un proces care a devenit tot mai puternic pe măsură ce capitalismul se maturiza, ci credem că a fost chiar simultan cu modernizarea secolului al XIX-lea și a continuat pe parcursul secolului XX. În această regiune, unde modernizarea a fost un proces de sus în jos, condus politic și cultural de către stat, agenții sociali care manipulau cunoștințele tehnice ale guvernării și instrumentarul simbolic al legitimării și mobilizării au jucat un rol important în cadrul producerii diferitelor valuri de proiecte de recuperare a „rămănerii în urmă”. (King, Szelenyi, 2004).

Argumentul nostru este că, muncitorii la nivel discursiv-ideologic erau actori centrali în socialism, chiar dacă erau marginalizați *de facto* economic și funcțional în viața orașului socialist. Căderea socialismului și discursul reformist au diminuat statutul social și rolul simbolic al muncitorului în fabrici, oraș și societate. În Cluj, ei s-au revanșat prin susținerea unei primar naționalist care să le ofere înapoi, măcar simbolic, orașul de la care au fost excluși. Etnicitatea și naționalismul au jucat rolul unui limbaj de putere care permitea retrasarea asimetriilor de poziție sociospatiale și care permite articularea dreptului la oraș. Timp de zece ani, luptele pentru resemnificarea pieței centrale a orașului au ținut prima pagină a ziarelor locale și al

fost subiectul unor conflicte interetnice intense (care nu au degenerat niciodată în violențe fizice). Pe întreg parcursul acestui conflict de resemnificare etnică a centrului, clasa de mijloc a construit aici alături de „centrul localist” un „centru cosmopolit”, al cafenelilor și cluburilor trendy, al micilor office-uri de servicii și magazine de retail de îmbrăcăminte. Tăcut, aproape neobservat până la mijlocul anilor 2000, acest spațiu central se dezetnicizează și devine locul în care rețelele economice care aveau nevoie de o locație cu o imagine reprezentativă au venit, producând și reproducând centralitatea spațiului central. Astfel după 2002, centrul a devenit un spațiu prin excelență al băncilor și *fashion shop*-urilor.

Vom încerca să urmărim problematica pe care ne-am propus-o în trei pași. Mai întâi vom trata procesul de excludere a muncitorilor din centru și încarantinarea treptată a acestora în cartierele socialiste înainte de 1990. În partea a doua vom încerca să arătăm că naționalismul a jucat pentru muncitori rolul unui sindicalism care, în condițiile degradării de status suferite în postsocialism, s-a transformat într-un limbaj prin care ei și-au cerut dreptul la oraș, reprezentat simbolic de centru. În ultima parte vom analiza schimbările postsocialiste la nivelul economiei și patternurile de consum ale clasei de mijloc care colonizează spațiul conflictual al centrului astfel și îl transformă într-un CBD (Center Business District).

Excluderea clasei muncitoare socialiste : construirea centralității

Având în vedere ratele mici de mobilitate intraurbană⁴ și privatizarea în masă a locuințelor la prețuri derizorii, informațiile la nivel de secție la recensarea din 1992 ne pot oferi o imagine relativ clară asupra modului în care arăta orașul la sfârșitul perioadei comuniste din punct de vedere ecologic. Studiile

clasice de ecologie urbană a orașelor socialiste (Hamilton, 1979 ; Musil, 1987 ; Smith, 1986, 1996 ; Szelényi, 1983) indică două puncte de specificitate ale acestora raportat la structura urbană americană sau vest-europeană : pe de o parte între gradientul socioeconomic și demografic există o corelație – pe măsură ce ne îndepărtăm de centru, statutul socioeconomic și vârsta descresc, în timp ce mărimea gospodăriei crește ; pe de altă parte, populația este relativ omogenă din punct de vedere etnic, cu excepția enclavelor formate de rromi⁵. Patternul socioeconomic și demografic al Clujului este similar, excepție făcând distribuția etnică.

Analiza componentelor principale a variabilelor educaționale⁶, demografice și etnice (tabelul 2) și reprezentarea lor spațială (figurile 1 și 2) indică faptul că, pe lângă corelația prezisă teoretic a gradientelor educaționale, de vârstă și mărimea gospodăriei, avem un gradient similar al numărului de etnici maghiari, care tinde să descrescă din centrul orașului spre periferie. Lucrul nu este surprinzător, de vreme ce orașul presocialist a fost dominat demografic de maghiari, raportul de dominație etnică schimbându-se abia la mijlocul anilor '50 (figura 1). Prima componentă principală surprinde, sub formă de contrast tocmai această dinamică centru-periferie a gradientelor educaționale, demografice și etnice. A doua componentă principală indică un contrast între populația maghiară, cu educație primară și gimnazială și populația română cu educație medie. Avem surprinse aici două fenomene. Primul este faptul că în Cluj a existat o importantă populație agricolă de etnie maghiară, hoștăzenii, pe terenurile cărora ulterior s-a construit platforma industrială socialistă și cartierele socialiste, iar această populație a fost împinsă spre periferiile orașului. Al doilea este faptul că o importantă parte a populației rromie urbane, cu educație primară, se identifică cu etnia maghiară. Ca atare există o suprapunere parțială între zonele locuite de rromi și zonele indicate de componenta a doua ca fiind ocupate de clase de jos⁷.

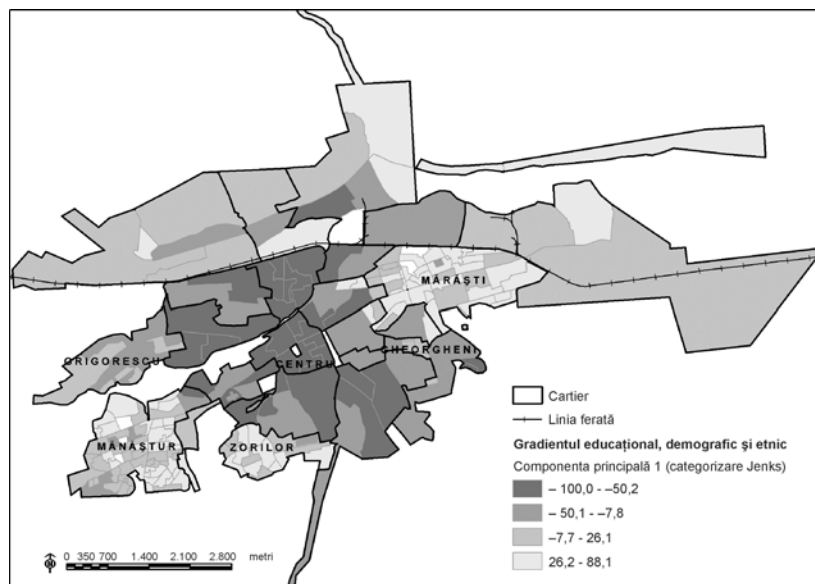

Figura 1. Distribuția spațială a componentei principale 1 (rescalată între -100 și 100) : Gradient educațional, demografic și etnic, dinspre centru spre periferie (sursă : 1992, Recensământul Populației și Locuințelor)

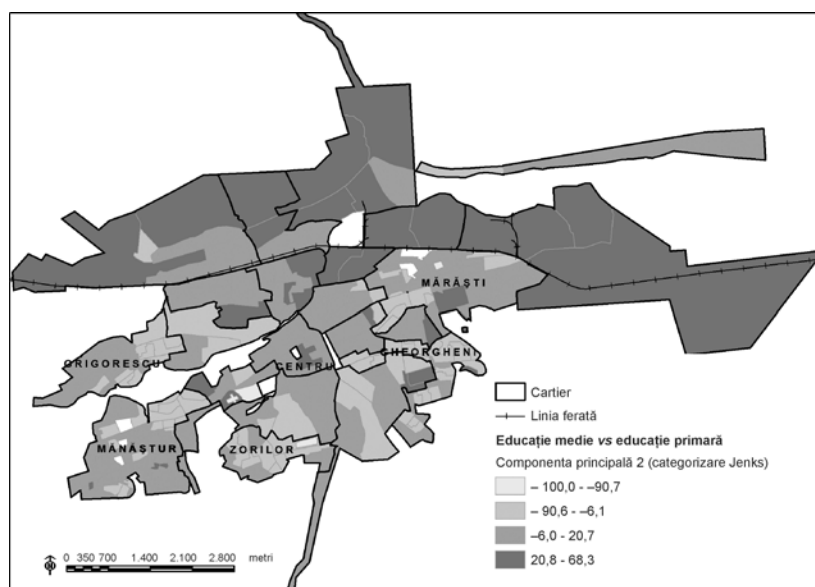

Figura 2. Distribuția spațială a Componentei Principale 2 (rescalată între -100 și 100) : Educație medie (-) versus educație primară (+) (sursă : 1992, Recensământul Populației și Locuințelor)

Profilul oraşului până la mijlocul anilor '60 era încă orientat spre servicii, iar o mare proporţie din persoanele care se stabilesc în fondul de locuinţe presocialist şi în ansamblurile de locuit adiacente centrului (Grigorescu şi Gheorgheni) sunt persoane cu educaţie terţiară. Sfârşitul anilor '60 şi începutul anilor '70 în România, în contrast cu contextul regional central şi est-european, a însemnat o restalinizare a economiei şi a adus, în spiritul politicilor de creştere ale socialismului clasic, la un nou

val de industrializare, al doilea, cel al epocii Ceauşescu. Marile ansambluri de locuire ale acestei perioade (Mănăştur, Mărăşi şi Zorilor) sunt ocupate masiv de către muncitori. Mănăşturul va avea, până la începutul anilor '90, 90.000 de locuitori, aproape o treime din totalul locuitorilor oraşului. Sunt cartiere-gigant care concertează pe o suprafaţă mică zeci de mii de oameni. Practic, două treimi din populaţia Clujului ajunge să locuiască în ele, iar cea mai mare parte a locuitorilor sunt imigranţi rurali.

Tabelul 1. *Analiza componentelor principale ale variabilelor educaţionale, demografice şi etnice de la Recensământul populaţiei din 1992. Frecvenţe şi corelaţii între componente şi variabile*

	Frecvenţe		Componente	
	Absolut	%	1	2
Educaţie				
% Absolvenţi de instituţii de învăţământ superior	34,377	12,5	-0,631	-0,292
% Absolvenţi de licee şi şcoli postliceale	95,924	35,0	-0,322	-0,809
% Absolvenţi de şcoli profesionale, complementare sau de ucenici	41,474	15,1	0,679	0,241
% Absolvenţi de gimnaziu, şcoli generale şi prima treaptă de liceu	68,420	24,9	0,425	0,637
% Absolvenţi de şcoli primare	31,705	11,6	0,104	0,774
Caracteristici demografice				
% Populaţia de 0-15 ani	76,695	23,3	0,765	0,145
% Populaţia de 60 de ani şi peste	40,945	12,	-0,870	0,296
% Gospodării alcătuite din 4 persoane şi peste	35,546	32,3	0,600	-0,048
Etnie				
% Români	248,572	75,7	0,737	-0,545
% Maghiari	74,871	22,8	-0,764	0,500
Total	328,602	100	39,84% din var.	24,62% din var.

Metodă de extracţie a componentelor : analiza componentelor principale ; Testul KMO : 0,361 ; Testul Bartlett de Sfericitate : 3019,036, df = 45, Sig. 0,000. Soluţia iniţială, nerotată. Metoda de salvare a scorurilor factoriale : Regression.

Componenta 1. Gradient educaţional, demografic şi etnic. Contrast : români, educaţie vocaţională, tineri, cu copii (+) vs maghiari, educaţie superioară, în vârstă (-).

Componenta 2. Clasele socialiste excluse. Contraste : români, educaţie medie (-) vs maghiari, educaţie primară şi gimnazială (+).

Creșterea accentuată a orașului de la începutul anilor '70 este înregistrată acut și în percepția cotidiană. Clujul inteligenței socialiste se transformă în Clujul muncitorilor. Într-un interviu, un urbanist, el însuși fost designer al cartierelor muncitorești al acestei perioade, a sintetizat clar modul în care era perceput orașul înaintea industrializării epocii Ceaușescu: Clujul era orașul „intelectual, studentesc, al clinicilor, al parfumului, al teatrului, al operei, al grădinii botanice, al civilizației, al dansului, al restaurantelor”. Avem aici o excelentă serie sinonimică a spațiului urban filtrată prin intermediul categoriilor de percepție a unei clase de mijloc integrate în logica centralistă socialistă, respectiv un sistem în care capitalul cultural era una dintre resursele majore pentru a-și genera poziția socială (King și Szelényi, 2004), și în plus era perspectiva unei clase care provine sau a fost socializată în spiritul valorilor burgheziei culturale interbelice și antebelice transilvane, care emula practicile vieneze. Manierele și distincțiile asociate acestei poziții sociale se spațializau în mod paradigmatic prin intermediul practicilor de *loisir*: restaurante, opera, teatru, promenadă. Primul val de modernizare intensă și susținută a Clujului, între 1850 și 1918, administrată de nobilimea locală, administrația orașului și societatea civilă formată din clasa de mijloc educată, este simultană cu epoca Grunderzeit, epoca boomului urbanistic vienez⁸, aceasta fiind metropola în jurul căreia burghezia culturală și nobilimea clujeană gravita și pe care încerca să o emuleze. Ea a exclus treptat din spațiul central toate funcțiile asociate cu clasele de jos, emblematică în acest sens fiind mutarea târgului din centru spre periferie⁹, astfel încât centrul să devină un loc al exersării distincției și al „rațiunii”¹⁰. Cafenelele și cazinoul¹¹ devin locuri reprezentative ale noului spațiu public, care pot fi văzute într-o cheie *à la* Habermas: locuri unde citeau ziarele și se producea agenda publică a burgheziei culturale și a noii burghezii economice (Botea, 2005). Dezvoltarea din perioada interbelică când era condusă de administrația românească produce

o industrializare moderată, care nu schimbă totuși profilul de terțiar al orașului (Ronnäs, 1984), însă aduce o nouă cultură a spațiului public și mai ales un val de muncitori cu un etos diferit de cel al clasei de mijloc clujene. Octavian Buzea nota în 1939 despre apariția bodegilor, care înlocuiesc cafenelele și casele. Noii muncitori interbelici au început să producă spații alternative de loisir, unde socializarea nu se producea în jurul cafelei, biliardului sau jocului de cărți, pretexte pentru exersarea „rațiunii” și ocazii pentru a discuta știrile zilei din ultimele ziare, ci în jurul băuturilor alcoolice. Buzea notează că în aceste „bodegi” aveau mese speciale pentru profesorii români veniți din celelalte două mari centre universitare românești, București și Iași, stratificarea socială localizându-se inclusiv în bodegi în distincții clare, însă paradigma masculinității era aceeași: a bărbatului care își dovedește puterea prin capacitatea de a consuma o băutură tare și nu prin discuții inutile care risipesc timpul necesar asumării și derulării unei acțiuni productive. Totuși, Clujul este dominat demografic până în anii '50 de etnicii maghiari și de o burghezie educată în etosul Europei centrale, care continuă să emuleze vechiul stil de viață, iar aceste noi moduri de sociabilitate sunt disprețuite de burghezia clujeană. Definiția civilității impuse de aceștia rămâne cea dominantă a spațiului public, cel puțin până la venirea masivă a muncitorilor în Cluj datorită celui de-al doilea val al industrializării socialiste.

Hărțile de mai sus arată centrul orașului ca spațiu de locuire, însă, evident, și ca utilizare era un spațiu al persoanelor cu studii superioare, al birocrăției comuniste care controla instituțiile statului și al ocupațiilor intelectuale care conduceau la diferite nivele economice și instituționale culturale, plasate în centru. De-a lungul anilor '70 și începutul anilor '80 cei peste 70.000 de locuitori ai noilor cartiere erau dependenți, în mare măsură, de centrul orașului pentru aprovizionare și *loisir*. Socialiștii, în lupta lor pentru minimizarea costurilor de urbanizare, nu au fost prea interesați să facă din cartiere

spații complexe din punct de vedere social și economic, mai degrabă acestea erau dormitoare, dependente funcțional de țesutul urban preexistent al orașului. Urbanizarea ceaușistă a însemnat o invazie a centrului vernacular, istoric, de către muncitorii care locuiau la periferia orașului, în cartierele socialiste, între blocurile înghesuite și prost aprovizionate. Centrul orașului era în anii '80 evident supralicitat funcțional, concentrând majoritatea funcțiilor necesare reproducerii (alimentare, nod de transport, *loisir*) (Lascu și Opriș, 1979). Pentru clasa de mijloc a însemnat în special colonizarea spațiilor centrale de *loisir*. Restaurantele, frecventate până atunci de persoanele cu ocupațiile intelectuale socialiste, au început să fie utilizate și de muncitori. Însă propensiunea muncitorilor spre spirtoase și lipsa lor de considerație față de cochetăriile culturale clujene încep să transforme restaurantele în ceva mai apropiat de o cârciumă. Gestiunea corporalității în cazul muncitorilor era foarte diferită de disciplina corporală „burgheză” și ea displace sau chiar repugnă clasei educate de mijloc socialiste. Exprimarea masculinității muncitorești pare amenințătoare, mai ales pentru femeile care utilizau spațiul central pentru promenada lor. Muncitorii erau mai „gălăgioși, neîngrijiiți, murdari și umblau în grupuri” (F, 68, profesoară¹²). Clasa de mijloc era cea care făcuse până atunci regulile jocului în spațiile publice centrale. Până atunci distincțiile spațiale erau clare. Lazăr (2003) indică felul cum corsoul (str. Eroilor) era utilizat conform unor reguli de stratificare știute. Trotuarul de pe partea stângă a drumului era folosit de clasele populare, iar cel de pe partea dreaptă de clasele de mijloc și de sus. Ca atare, magazinele de pe cele două părți ale străzii aveau profiluri diferite: cele de pe partea stângă erau mai ieftine, design popular și vindeau produse agroalimentare, iar cele de pe partea dreaptă erau magazine de retail, mai scumpe, cu un design interior mai sofisticat. Odată cu industrializarea, această logică spațială este complet deranjată.

Urbanistii au răspuns la hipercentralizarea funcțională a orașului prin încercarea de a

planifica noi centre de cartiere care să preia o cât mai mare parte din funcții. Se amenajează aici piețe de legume și fructe, magazine universale și puncte alimentare, baruri/bufete, cinematografe, spații de sport, școli, licee. Evident aceste spații nu se sustrag lipsurilor sistemului neostalinist a lui Ceaușescu, însă degreveză presiunile asupra centrului: nu se mai formează cozi imense numai în centru, ci și în periferii. Totuși, primul centru comercial de cartier, în Mănăștur, devine funcțional abia la începutul anilor '80, iar cel de-al doilea, centrul din Mărăști, la mijlocul anilor '80. Avem de-a face cu aproape 20 de ani de presiune a unui număr impresionant de oameni asupra vechiului oraș. Până la sfârșitul anilor '80, planificatorii urbani reușesc să reducă considerabil dependența funcțională a muncitorilor de centru și să îi încarantineză în cartierele socialiste. Acest proces de „sistemizare urbană” a avut un foarte mare succes, atât de mare încât după căderea comunismului, când transportul public reușește să se ritmicizeze, muncitorii, treceau regulat prin centru, însă doar din autobuze (Lazăr, 2003). Proiectul clasei de mijloc de „raționalizare” a spațiului a reușit, practic, până la urmă, astfel încât, la începutul epocii postsocialiste, muncitorii nu mai utilizau centrul.

De-a lungul acestei perioade de aproape 20 ani de industrializare intensivă, dacă funcțional muncitorii au fost o mare parte din timp dependenți de centru, ei, totuși, erau simbolic excluși, prin forme capilare de dominație. Birocrația de partid a făcut tot posibilul să îi împroprietărească simbolic pe muncitori cu orașul, încercând să mute pe harta mentală axul acestuia în noile cartiere construite: filme publicitare care prezentau într-o manieră emoțională cartierele, cărți poștale cu blocurile nou construite, blocuri grandioase pe străzile principale ale cartierului (Kideckel, 1988). Noul spațiu de reprezentare publică a orașului era cartierul muncitoresc (Lazăr, 2003). Birocrația de partid, planificatorii urbani și întreprinderile de construcții se află prinși între două constrângeri: pe de o parte, cartierele socialiste ale acestor ani trebuiau să facă față aflului de

forță de muncă necesară industriei, iar pe de altă parte, aceste cartiere trebuiau să ofere spații reprezentative, puncte de reper urban, capabile de a fi investite afectiv. Din punct de vedere ideologic, cartierele trebuiau să reprezinte o spațializare vizibilă a forței sistemului socialist, oferind problemei locuirii un răspuns arhitectural puternic, dar și funcțional și ieftin. Cel puțin aceasta era intenția birocrației de partid și a înaltei birocrații de stat, însă ea nu s-a angajat într-o lectură similară a acestor spații, de fapt, jucând un rol duplicitar. Răspunsul arhitectural puternic s-a limitat la strada principală a cartierului, dominată de blocuri mari, cenușii, cu patternuri intricate de aranjare a balcoanelor pentru a estetiza în acest fel fațadele, iar în rest, cartierul era compus din construcții înghesuite, fără nici un fel de intenții de estetizare, de mai mică înălțime, spații a căror singură funcționalitate era cazarea. Economia socialistă nu își permitea o „urbanizare profundă”, cu plasticitate arhitecturală de aceeași calitate pe întreaga suprafață a cartierului și o dozare volumetrică aerisită care să creeze un sistem de spații interconectate estetic și mai ales funcțional. Pe de altă parte, efectele plastice socialiste nu puteau rivaliza cu cele din secolul al XIX-lea și perioada interbelică din zona centrală. Evident cadrele medii socialiste și funcționarii preferau în aceste condiții casele naționalizate și chiriile din casele precomuniste din zona centrală¹³, iar dacă locuiau în blocurile socialiste, o educație mai mare se asocia cu o suprafață mai mare de locuire (Petrovici, 2006a). Discursul atât al arhitecților și al planificatorilor urbani, cât și al birocraților socialiști asupra centrului era unul apreciativ și îl foloseau ca un standard cu care comparau noile realizări socialiste.

Exista, practic, o ruptură între discursul ideologic și cel estetic, iar până la sfârșitul anilor '80, discursul estetic prevalează sau reușește să îl transforme pe cel ideologic, astfel încât în imaginile oficiale care reprezentau Clujul erau înfățișate spații sau clădiri centrale (Lazăr, 2003). La nivel practic, echivalentul acestei rupturi se regăsește între

patternurile de locație a clasei de mijloc și alocările oficiale de locuințe. Cadrele preferau zonele centrale, și nu cartierele socialiste. Începutul epocii postsocialiste a însemnat excluderea cu succes atât funcțională, cât și simbolică a muncitorilor din centru și încarantinarea muncitorilor în cartierele lor socialiste (*the spatial containing of the working class*).

Spațializând ideologia națională : retrasarea unei asimetrii

În diviziunea socială a muncii bazată pe ierarhia cunoașterii, muncitorul ocupa în socialism o poziție subalternă, însă din punct de vedere al ordinii simbolice, acesta era actorul-cheie al panteonului legitimator, în care ideea de egalitate și avangardă a sistemului îi confereau o poziție dominantă (Djilas, 1957 ; Bharo, 1978 ; Konrad și Szelényi, 1979 ; Câmpeanu, 2002[1980]). În cadrul fabricii, discursul privatizării în epoca postsocialistă făcea din „proprietar” un actor-cheie al capitalismului și din director sau manager un agent important al schimbării, în timp ce problema „restructurării economiei” făcea din muncitor și sindicatele muncitorești „conservatoare” un balast care frâna renașterea fabricilor în societăți comerciale de succes¹⁴. Pe platforma industrială, muncitorul este tot mai marginal în jocurile de putere și decizie, cu o distanță socială față de managerii cu educație superioară care nu mai putea fi acoperită de poziția ideologică în sistem. Dacă până la sfârșitul anilor '80 muncitorii au fost „incarantinați” în cartierele lor socialiste, începutul anilor '90 și transformările sistemului economic și a poziției lui în cadrul relațiilor de putere economică le aduce și o marginalizare socială treptată. Pentru acești muncitori, orașul devine treptat un spațiu străin.

Limbajul prin care a încercat să exprime și inverseze aceasta subalternitate tot mai severă, asimetria față de poziția în care au fost plasați au fost cele ale naționalismului și etnicității. Lumea socialistă i-a adus în oraș și în fabrici, le-a oferit o poziție, cel puțin la nivel discursiv,

centrală. Asimetriile de categorizare le erau favorabile. Acum social, spațial și discursiv devine o problemă. Însă limbajul etnicității și a naționalismului oferă un „noi” care poate fi instrumentalizat ca mecanism atât de includere, cât și de excludere. Oferă un „noi” care poate modela o geografie a puterii favorabilă pentru că constituie o „comunitate imaginată” mai largă decât cartierul, dar suficient de restrânsă pentru a putea reformula o asimetrie în care „muncitorul” sau „românul” este categoria normală, partea nemarcată, de la sine înțelesul, iar „intelectualul” sau „maghiarul” devine partea excepțională, elementul marcat. Noi aici înțelegem etnicitatea și naționalismul ca un limbaj de putere care retracează asimetriile de poziție sociospațială și astfel *permite articularea dreptului la oraș a clasei muncitoare*.

Vom încerca să urmărim legătura dintre spațiu și naționalism prin dinamica identitară a locuitorilor cartierului Mănăstur și cei ai cartierului Mărăști, amândouă în bazinul cel mai important de vot al primarului ultranaționalist Gheorghe Funar. Cele două cartiere au fost construite aproximativ în același timp (primul începând cu 1968, al doilea începând cu 1978), însă în timp ce cartierul Mănăstur are o identitate clar conturată și avem chiar cuvântul „mănășturean” pentru a indica locuitorii lui, cartierul Mărăști are identitate difuză, mult mai volatilă. Dependența de centru a făcut cartierele să se suprapună peste distincții etnice și sociospațiale mai vechi, care au fost prelucrate diferit. În ciuda unor identități etnosociale distincte (*geneza* ideii naționale), locuitorii acestor două cartiere au votat și întreținut discursul naționalist al primarului și cercului de persoane

din jurul lui (*penetrarea și reproducerea discursului naționalist*).

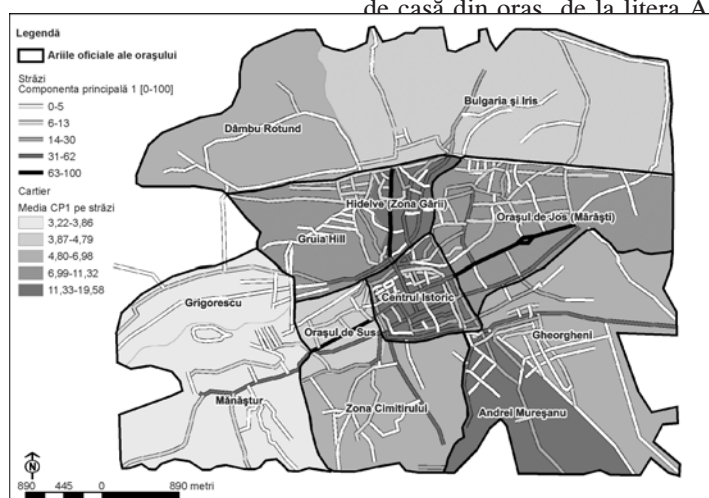
ocupație (ISCO88)	Frecvențe		Componente	
	Abs.	%	1	2
Oficialități și manageri de întreprinderi	1,840	11,4	0,955	-0,055
Ocupații intelectuale	2,319	14,3	0,878	0,004
Tehnicienii sau maiștri	705	4,3	0,879	-0,017
Funcționari	2,296	14,2	0,940	0,004
Lucrători în servicii și comerț	665	4,1	0,758	0,153
Agricultori cu calificare	112	0,7	-0,062	0,769
Meșteșugari	3,889	24,0	0,255	0,749
Muncitori calificați	1,763	10,9	0,054	0,877
Ocupații elementare	2,619	16,2	-0,037	0,964
Total	16,208	100,0	66,8% din var.	12,4% din var.

Tabelul 2. *Analiza componentelor principale a variabilelor ocupaționale în 1930. Pattern matrix : the factor loadings for each variable on the components after rotation*

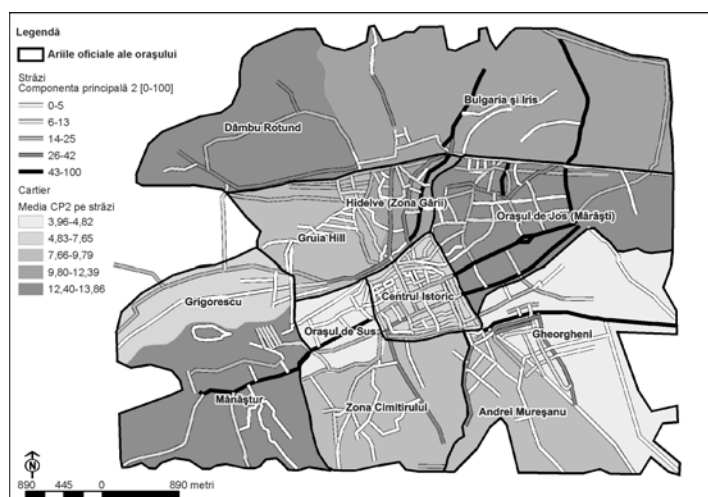
Metodă de extracție : componente principale ;
 Testul KMO : 0,880 ; Testul Bartlett de
 Sfericitate : 2240,4 $df=36$, Sig. 0,000. Metoda
 de salvare a scorurilor factoriale : regresie.

Componenta 1 : Ocupații cu prestigiu ridicat ;
Componenta 2 : Ocupații cu prestigiu scăzut

Geneza. Pentru a recupera distincțiile spațiale care au conturat cele două cartiere, vom recompune imaginea structurii ecologice a orașului interbelic și raportul dintre centrul istoric și celelalte arii, pornind de la *Almanahul locuitorilor orașului Cluj* din 1930, editat de Paul Mihnea, în care este înregistrat numele, adresa și ocupația tuturor proprietarilor¹⁵ de casă din oraș de la litera A la litera O.

Imaginea trasată de informațiile digitalizate din această sursă de date, sintetizate cu ajutorul unei analize a componentelor principale, este cea a unui oraș puternic segregat între zonele

centrale ocupate de pozițiile sociale cu prestigiu social mare și zonele periferice ocupate de poziții sociale cu prestigiu redus.

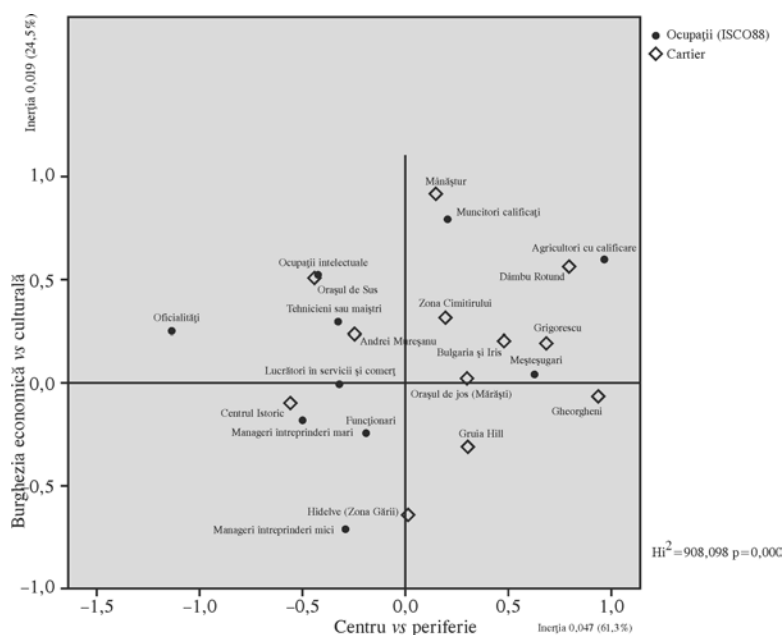
Figura 3. Distribuția spațială a componentei principale 1 (rescalare între 0 și 100) : ocupații cu statut înalt (sursă : 1930, Mihnea, 1931, și Orosz, 1933)

Figura 4. Distribuția spațială a componentei principale 2 (rescalare între 0 și 100) : ocupații cu statut redus (sursă : 1930, Mihnea, 1931, și Orosz, 1933)

Centrul istoric are o compoziție specifică unui oraș de servicii : pe de o parte avem funcționarii, înalta birocratie și politicienii, marii oameni de afaceri, iar pe de alta o clasă de servicii care îi deservesc (bărbieri, frizeri, chelneri, bucătari, guvernante, librari etc.). Și ariile adiacente centrului istoric au fost integrate într-un proces intens de pro-

ducție a centralității : construcția unor noi cartiere de vile și instituții ale statului (Agachi, 2004). Marea burghezie economică se concentrează în centrul istoric, în timp ce burghezia culturală preferă zone adiacente, iar mica burghezie economică se localizează înspre ariile industriale și zona de gară.

Analiză de corespondență a profilurilor ocupaționale pe cartiere surprinde specificitatea fiecărei arii raportate la profilul orașului. Dinamica periferie-centru este una complexă, astfel încât putem face distincția între trei tipuri de periferii relativ la raportul lor cu centrul. Prima este o extindere a zonei centrale, denumită atunci orașul de jos (viitorul Măraști), fiind dominată de meșteșugari și agricultori. A doua se opune centrului îngrijit, fiind în apropierea căii ferate zgo-

motoase și murdare, concentrând o proporție mai mare de muncitori industriali calificați (Dambu Rotund și Gruia), dar și managerii micilor întreprinderi și comercianți (Hidelve). Și în sfârșit, fostul sat Mănăstur, o arie detașată de oraș, locuită în cea mai mare parte de muncitorii necalificați și zilieri din oraș, dar

Figura 5. Analiza de corespondență a asocierii dintre cartiere și ocupații în orașul Cluj, în 1930 (analiză de corespondență multiplă, grafic comun al categoriilor, normalizare principală)

De-a lungul secolului al XIX-lea, în care a început modernizarea orașului (și în special după 1880), Clujul a fost un oraș dominat de etnicii maghiari. Chiar și în perioada interbelică, când orașul trece în administrație românească, el continuă să fie dominat de burghezia maghiară. Satul Mănăstur era practic singura suburbie dominată de etnicii români, profilul său fiind preponderent agricol; apoi industrializarea o transformă în rezerva principală de muncitori necalificați. Ideologia revoluțiilor naționale tensionează mai mult relațiile dintre etnii, mai ales din cauza maghiarizării forțate (Brubaker *et al.*, 2006), iar al doilea război mondial care aduce și administrația de dreapta a generalului Horty agravează și mai mult relațiile interetnice. Comunismul stalinist al anilor '50 este favorabil minorităților și pe lângă adversitatea mănăsturenilor față de politicile de naționalizare a pământurilor, iar mai târziu de urbanizare, se adaugă și faptul că în noul sistem minoritățile etnice se bucură de un statut aparte. Orașul Cluj echivalat cu dominația maghiarilor devine și spațiu dominat de comuniști. Astfel încât în 1948 apare o pancartă anecdotică arborată la intrarea în cartier, un important item identitar, pe care era scris: „Până aici democrație, de aici Mănăsturul”, o referință ironică la „democrația populară” socialistă. O pancartă similară reapare și după 1989, însă de data aceasta referința se face la „democrația originală” românească¹⁶. Imaginea identitară a locuitorilor acestui cartier suprapune imaginea lor de opozanți la comunism cu cea de naționaliști români care au luptat întotdeauna împotriva maghiarilor (Belki *et al.*, 2003). Însă în Mărăști o astfel de identitate nu a apărut, chiar dacă a fost construit prin demolarea unor așezări preexistente. Aceste așezări se aflau în continuitate sociospațială cu centrul (numele zonei este sugestiv în acest sens: orașul de jos) și a fost locuită de maghiari. Totuși, șansele ca un clujean să fie votant în 2000 a lui Gheorghe Funar, primarul „ultra-naționalist” sunt de 70% dacă este muncitor, face parte din prima generație în urban și e locuitor într-o locuință la bloc (Lazăr, 2003a),

indiferent de cartier. Adică, indiferent de faptul că muncitorii socialiști, locuitorii acestor cartiere, au preluat explicit sau nu etnicitatea ca element al identității lor locale, ei au avut afinități pentru discursul naționalist. Și aceasta pentru că el ține de chiar logica de funcționare a neostalinismului și, în general, de comunismul românesc și el a luat o formă specifică, cea a „indigenismului românesc” (Verdery, 1994).

Penetrarea și reproducerea. Un puternic discurs naționalist a venit și de la nivel oficial și fără acesta cu greu s-ar putea înțelege puterea discursului etnic local. Originea ideologiei naționaliste la nivel oficial este complexă și ea poate fi plasată în modul în care s-a constituit fiecare partid comunist în fiecare țară¹⁷, element determinant al modului în care au fost filtrate pretențiile de dominație moscovită¹⁸ și presiunile interne ale diferitelor câmpuri profesionale pentru autonomie¹⁹. Însă indiferent de originea acestei ideologii, economia de lipsuri și statul slab socialist a făcut ca acest discurs oficial al nomenclaturii și al intelectualilor să aibă o puternică difuzare și penetrare a ideologiei naționaliste la toate nivelele societății. Tendințele sistemice ale economiei de lipsuri în epoca neostalinismului relansat de Ceaușescu în anii '70 și '80 au accentuat și mai mult dependența statului de producătorii locali, făcându-l astfel să fie și mai legat de bunăvoința și pasivitatea societății (Kideckel, 2006). Pentru că fiecare nivel al planului depindea de cele inferioare, societățile planificate central au fost dependente într-o măsură extremă de capacitățile producătorilor locali, astfel încât în mod paradoxal, centralizarea conducea la fărâmițare. Iar centralismul excesiv ceaușist conducea la o fărâmițare și mai puternică, la instaurarea unui „feudalism socialist” și mai necruțător (Verdery, 1994), cu un centru tot mai expus și mai neputincios în fața nivelelor inferioare în a împlini cotele tot mai înalte ale planului necesare pentru a plăti datoria externă. Aceste tendințe au accentuat și reproduș discursul oficial naționalist care construa un discurs al totalității pentru o societate fragmentară.

„Prin ideologia națională, conducerea își reprezenta statul său slab, întregul regim, ca întrupare a unei voințe puternice, autohtone, unificate” (Verdery, 1994, 113). Statul slab avea nevoie cu atât mai mult în acest context de un discurs care să asigure controlul simbolico-ideologic al populației, iar intelectualii au jucat un rol important în elaborarea acestui discurs²⁰.

În rândul muncitorilor, economia de lipsuri a produs un dublu efect, contradictoriu. Pe de o parte naționalismul a reprezentat o sursă de solidaritate, iar pe de altă parte a fost un mijloc eficient de excludere și competiție. Pentru a analiza statutul contractului de muncă socialist, Câmpeanu (2002[1980]) folosește, pe bună dreptate, conceptul de *nenegociabilitate* sau de *netranzaționalitate* și generalizează argumentând că societatea socialistă a fost o societate nenegociabilă. Chiar dacă sunt eliberați de exploatarea capitalului, de vreme ce proprietatea privată este suspendată în socialism, muncitorii se regăsesc în continuare în situația de a fi constrânși să își vândă forța de muncă, de vreme ce adevăratul clivaj în socialism, se trasează între management și nonmanagement, între cei care au monopolul controlului incomplet al proprietății și cei care nu îl au. Autoritatea politică extraeconomică, cea care deține monopolul controlului incomplet al mijloacelor de producție, devine unicul angajator. În socialism forța de muncă rămâne o marfă, însă procesul de tranzacționare este complet distorsionat prin asimetrizare într-o asemenea măsură încât practic sunt eliminate condițiile care fac procesul de vânzare și cumpărare a forței de muncă negociabil. Se acumulează astfel două asimetrii structurale: asimetriile economice și asimetriile juridice, fapt care transformă piața forței de muncă într-un spațiu fictiv, într-un spațiu fals. „Reglementarea nenegociabilă a forței de muncă reprezintă un factor determinant nu [numai] în relațiile de producție, ci și în ansamblul relațiilor sociale. De aceea, stalinismul poate fi definit în mod corect ca o societate nenegociabilă ori netranzațională.” (p. 67)

Aceste observații ale lui Pavel Câmpeanu ne pot ajuta să clarificăm de ce în societățile industrializate socialist (industrializarea fără capitalism) naționalismul este endemic. Dacă în capitalism calculul are loc în cadrele trasate de contractul civil, un asemenea aranjament instituțional nu există în cadrul socialismului, *calculul socialist*, dacă ar fi să utilizăm sintagma lui Kideckel (2006), funcționează altfel. Chiar dacă în capitalism contractul nu îi oferă muncitorului neapărat posibilitatea de a controla sau manipula producția, el poate manipula cadrul instituțional oferit de contract pentru a-și negocia poziția (fie individual, fie colectiv). În socialism, calculul se desfășoară în cadrul unui fel de *corporatism domestic* (Kideckel, 2006), un sistem de reciprocitate bazat pe rețele de schimb și încredere plasate în afara oricărui aranjament juridic. Astfel rețelele locale, regionale și naționale și, la un nivel abstract, „națiunea etnică” devenea forma de contract social prin care se încerca să se realizeze la nivel capilar controlul social împotriva dezertării din contract, era modul în care actorii sociali puteau să dezvolte relații de încredere pentru a putea conlucra împreună fără sancțiuni legale sau normate. Nenegociabilitatea generalizată face fictive și instituțiile desemnate formal cu funcția de negociere, de exemplu sindicatele²¹. Sunt atrofiate și erodate astfel toate organizațiile de clasă, aceste instituții și organizații transformându-se mai degrabă într-un sistem de ratificare, de punere în scenă a democrației, de „punere în practică a incontestabilității”. Neostalinismul sistemului ceaușist a făcut ca aceste tendințe în cadrul socialismului românesc să se accentueze mai mult. De aceea, Barbu (2004) argumentează că „românii și-au folosit etnicitatea așa cum muncitorii industriali se servesc de apartenența la sindicate, adică în scopul de a negocia între ei și cu autoritatea, într-un mod rațional propriul interes, raportul cu mijloacele de producție și valoarea muncii prestate” (p. 77).

Naționalismul avea această funcție de solidarizare, de a transforma într-o comunitate

lax articulată muncitorimea. Însă aceleași tendințe sistemice ale economiei de lipsuri au făcut ca acest naționalism să fie și unul exclusivist. Cea mai intensă concurență, în capitalism, se duce pentru asigurarea clienților. În socialism, în cadrul unei producții de comandă și planificare, unde cererea este asigurată de către regulatorul central, concurența cea mai intensă se plasează la nivelul achiziției. Dacă capitalismul este un sistem „constrâns de cerere”, socialismul este un sistem „constrâns de ofertă” (Kornai, 1992), iar strategiile de a limita oferta sau de a crea canale preferențiale de distribuție a ei este unul dintre cele mai importante jocuri economice în acest sistem. Așa cum argumentează și Verdery (1994), naționalismul joacă un rol foarte important în acest caz pentru că delimitează clar comunitatea, indicând problemele de identitate a posibilului concurent, excluzând astfel potențiali competitori. Ideologia națională devine astfel un discurs util la toate nivelele societății pentru că indică cine face parte și cine nu face parte din comunitate. Națiunea juca, în acest caz, rolul unui mecanism de închidere și excludere, ceea ce făcea ca forma specifică a acestuia să fie localistă. Bunurile și valorile erau însușite local, orice genealogie periclitând achiziția lor. „Pentru aceste scopuri exclusiviste și protecționiste nu poate sluji orice ideologie națională, ci numai o definiție indigenistă a identității naționale” (Verdery, 1994, 109). Indigenismul avea diferite multe scale de manifestare, dependent de scopul instrumental al acestui discurs : în raport cu Moscova, *națiunea* română era utilizată pentru a favoriza acumularea în favoarea aparatului politic condus de la București ; în raport cu Bucureștiul, *regiunea* sau *județul* era utilizat pentru a favoriza acumularea în contul centrului urban regional ; în raport cu orașul, *cartierul* era spațiul periferic care construia excepționalitate, împiedicând dezacumulările materiale (demolările) sau relaționale (controlul politic al rețelelor informale de înțajutorare).

Problema acestei explicații a generalizării în cartiere a naționalismului muncitorilor este că ar putea explica mai mult decât ar fi de explicat (*over-fits the data*). Având în vedere tendințele sistemice ale socialismului clasic și faptul că ele s-au manifestat prin excelență în neostalinismul românesc din anii '80, ar fi de așteptat ca la sfârșitul socialismului să vedem înfruntări și violențe etnice similare celor din Iugoslavia ; naționalismul muncitorilor clujeni a fost însă unul discret. Ar fi de așteptat ca discursul lui Funar și proiectele lui de a desemnifica simbolic centrul orașului într-o cheie clar românească să mobilizeze mari mase de oameni, iar orice opunere (a maghiarilor) să fie clar strivită. Acest lucru nu s-a întâmplat, mobilizarea nu s-a produs²². Însă avantajul explicației de mai sus este tocmai economia ei. Naționalismul a penetrat sistemic și capilar lumea cotidiană și s-a transformat în identitate atunci când s-a întâlnit cu un mediu local deja etnicizat, ca și în cazul distincțiilor etnice și sociale centru-Mănăstur, altfel a rămas latent ca și în cazul Măraștiului. Însă acest naționalism asumat explicit sau rămas latent s-a atenuat pe măsură ce condițiile economice s-au schimbat și poziția socială a muncitorului s-a modificat în postsocialism.

Refacerea centrului

Între 1990 și 1999. Primii ani postsocialiști au însemnat pentru muncitori disponibilizări în masă, inflație uriașă, scăderea condițiilor de trai și, probabil cel mai important, diminuarea statutului lor. Dezacumulările simbolice ale poziției muncitorului în cadrul noii economii de criză și în „reformare” sunt însoțite și de dezacumulări materiale severe. Limbajul naționalist învățat în perioada socialistă, care manipula un anumit tip de comunitate, a permis rearticularea dreptului la oraș, reprezentat de centru, și o refacere a asimetriilor de poziție simbolică, prin intermediul mândriei naționale și locale. Atât Clujul, cât și Târgul-Mureș au fost sediul a două partide naționaliste parlamentare. Răs-

punsul la criza economică din anii '90, cu cele două depresiuni economice grave²³, este similar cu cel oferit la nivel național: muncitorii emigrează în mediul rural unde agricultura de subzistență le-a permis un nivel minimal de trai²⁴. Raportat la anul 1991, cel puțin 11 % din populație a părăsit orașul și în jur de 15 % din populație a sosit oficial în oraș. Astfel, Funar a pierdut treptat din electoratul care îl susținea. În același timp, Universitatea „Babeș-Bolyai” își întărește poziția de instituție de învățământ majoră la nivel național, devenind al doilea cel mai important jucător pe această piață, acaparând de la an la an un număr tot mai mare de studenți. La momentul actual, cifrele de școlarizare la tuturor universităților din oraș ajung în jurul cifrei de 120 de mii, adică, raportat la populația stabilă, studenții reprezintă aproximativ 40 %. Ceea ce a dus la o presiune foarte puternică asupra pieței imobiliare, atât în sectorul de chirii, cât și în sectorul de proprietate. Ca urmare a privatizărilor locuințelor aproape pe gratis și apoi a aprecierii lor datorită presiunii demografice a persoanelor educate, mulți muncitori au transformat locuința într-o resursă, prin vânzare sau chirie, folosind banii pentru a emigra în unul dintre orașele mici din apropiere sau în mediul rural. Dacă în 1992, în Cluj, 12,5 % din populație avea studii superioare, în 2002 existau 17,5 % absolvenți de facultate. Creșterea e datorată atât plecării unei părți din muncitori, cât și noilor imigranți educați. De asemenea, după 1998 și în special după 2000 se creează un important flux migratoriu temporal spre Uniunea Europeană care a fost alimentat de populația urbană a României, Clujul nefăcând excepție (Sandu, 2006).

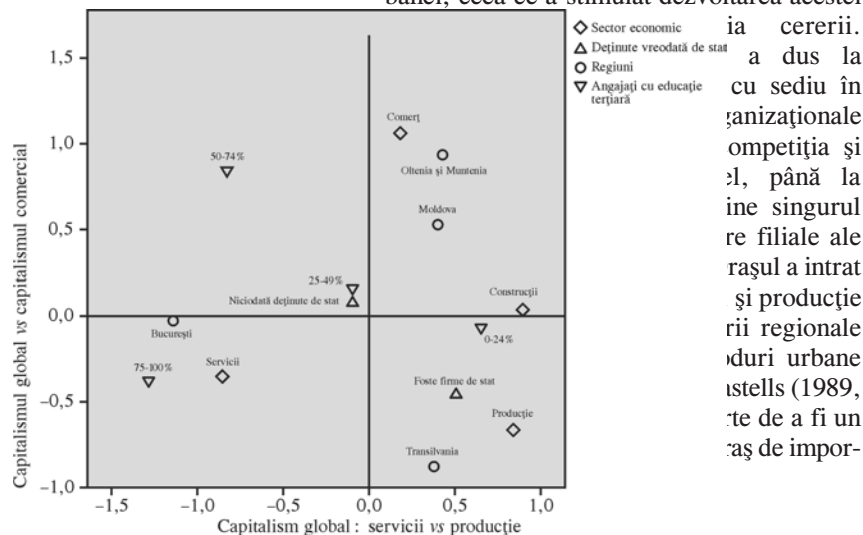
După 2000. Relațiile de tip capitalist nu sunt distribuite uniform în România, modul în care sunt conectate diferitele locuri în rețeaua globală capitalistă modelează o nouă geografie a diferențierii la nivel regional. Macrostabilizarea și creșterea economică începută în 2000 a condus la o reorganizare spațială în jurul unor noduri urbane cu funcții specifice. Bucureștiul²⁵ este un oraș de servicii dominat de capitalul străin (două din

trei firme cu capital străin au sediul central în capitală) în jurul cărora au apărut firme mici (unu-patru angajați), în care marea majoritate a angajaților sunt absolvenți de facultate și care oferă o gamă largă de servicii: legale, de marketing, publicitate, gestiunea datelor etc. Siturile de producție ale acestor firme sunt însă în orașele din Transilvania. Firmele din Transilvania au în mai mare măsură ca domeniu de activitate dominant producția²⁶. Sunt foste întreprinderi de stat, cu un număr mare de angajați, privatizate în prima jumătate a anilor '90 și care au fost cumpărate cel puțin în parte de capitalul străin. Patternul de privatizare din această regiunea vestică a României este similar cu cel din Europa Centrală, în care managerii au negociat aducerea capitalului străin și integrarea întreprinderilor în rețelele globale de producție (Stark, Brust, 2002; Stark, Vedres, 2006). Aici sunt primele și cele mai multe firme care și-au certificat internațional produsele (standardele industriale ISO9000 sau ISO9001), pentru a garanta cumpărătorilor globali repetabilitatea calității, impunând standarde similare furnizorilor, făcând astfel presiuni de modernizare și asupra celorlalte întreprinderi din regiune²⁷. În figura 6, în graficul analizei de corespondență multiplă, avem reprezentată pe orizontală această diviziune economică spațială între orașul global de importanță regională București și orașele din Transilvania ca situri de producție. Pe verticală avem diviziunea, pe de o parte, dintre capitalismul comercial, orientat doar spre comercializarea bunurilor, nu și producția lor, tipic primei decade postsocialiste, localizat în continuare în regiunile cu cel mai mic venit pe cap de locuitor – sudul României (Oltenia și Muntenia) și în Moldova și, pe de altă parte, capitalismul global, capitalismul fluxurilor, din zonele cele mai dezvoltate ale României: Transilvania și Bucureștiul.

Una dintre condițiile de posibilitate a dezvoltării productive este disponibilitatea unei oferte ieftine și diverse de capital. Clujul a devenit capitala financiară a acestei regiuni productive datorită mai multor avantaje competitive relativ la celelalte orașe mari ale

Transilvaniei: poziție geografică centrală în regiune, capitală culturală și simbolică a regiunii, piață a muncii saturată de persoane cu educație superioară și, probabil cel mai

important, Clujul a fost sediul, la începutul anilor '90, a unui joc financiar piramidal (Caritas)²⁸ care a adus sume importante de bani clujenilor pe care le-au depozitat în bănci, ceea ce a stimulat dezvoltarea acestei

Analiză de corespondență multiplă, grafic simultan, normalizare principală, N = 586 (69 de cazuri active cu valori lipsă, două cazuri suplimentare). Dimensiunea orizontală: inerția = 0,5158. Dimensiunea verticală: inerția = 0,3764. Sursa datelor: MMT, eșantion reprezentativ pentru firmele românești.

Figura 6. Analiză de corespondență multiplă a specificității firmelor, pe regiuni, în România, 2006

Logică diferențierii și concentrării a fost internalizată și în ecologia orașului. Toate aceste bănci și-au deschis sediu în spațiul reprezentativ al centrului, spațiul deja colonizat de cafenelele cochete ale clasei de mijloc, „orașul de dedesubt” și de magazinele de retail vestimentar pe gustul aceleiași clase sociale³⁰. Au fost construite patru clădiri noi din oțel și sticlă pentru aceste bănci, însă cele mai multe sedii sunt clădiri renovate, centrul schimbându-și astfel înfățișarea. Funcționarii acestor bănci au devenit un public special cu nevoi specifice. Cafenelele însele au început să se transforme. Cele mai multe cafenele oferă internet wireless pentru notebook-uri (iar acum în tot centru există free wireless), televizoare cu plasmă setate pe canalele de știri, cu un mobilier mai simplificat,

mai puțin artistic, mai mult business. Magazinele de retail centrale care veneau cu o ofertă orientată spre cererea studenților încep să fie adecvate cerințelor unui stil *office*.

Din punct de vedere locațional, centrul a devenit locul de plecare prin excelență. Centrul se golește de locuitori, iar cei care sunt prinși în locuințele centrale sunt pensionarii ori persoanele sărace care nu au asigurate drepturile de proprietate astfel încât să își asigure retragerea. Cele mai multe case din centru au fost case naționalizate. Drepturile de proprietate asupra acestora reprezintă o problemă pe care sistemul politic și judiciar nu a reușit să o asigure din timp și satisfăcător. O lege funcțională apare abia în 2000 și ea începe să fie aplicată cu adevărat abia după venirea

noului primar. Practic clasele de mijloc au reușit să își asigure o retragere adecvată prin intermediul curților de judecată, spre deosebire de cei fără resurse educaționale și financiare pentru care orice proces reprezintă o afacere prea scumpă.

Tabelul 3. *Analiza componentelor principale ale variabilelor educaționale, demografice și etnice de la Recensământul populației din 2002.*
Frecvențe și corelații între componente și variabile

	Frecvențe		Componenta		
	Absolut	%	1	2	3
Educație					
%Absolvenți de instituții de învățământ superior	51.776	16,28	-0,619	0,399	0,541
%Absolvenți de licee și școli postliceale	116.457	36,63	-0,593	-0,681	-0,291
%Absolvenți de școli profesionale, complementare sau de ucenici	41.909	13,18	0,782	0,020	-0,353
%Absolvenți de gimnazii, școli generale și prima treaptă de liceu	50.219	15,79	0,780	0,334	-0,235
%Absolvenți de școli primare	27.614	8,68	0,649	0,406	0,334
Caracteristici demografice					
%Populația de 0-15 ani	41.787	13,14	0,780	0,291	0,331
%Populația de 60 de ani și peste	46.880	14,74	-0,476	0,767	0,173
%Gospodării alcătuite din patru persoane și peste	29.691	26,84	0,714	-0,170	
Etnie					
%Români	252.433	79,39	0,229	-0,846	0,394
%Maghiari	60.287	18,96	-0,299	0,814	-0,439
Total	317.953	100%	38,62% din var.	28,79% din var.	11,55% din var.

Metodă de extracție a componentelor : Analiza componentelor principale ; Testul KMO : 0,329 ; Testul Bartlett de Sfericitate : 3092,976, df = 45, Sig. 0,000. Soluția inițială, nerotată. Metoda de salvare a scorurilor : regresie.

Componenta 1. Gradient educațional, demografic. Contrast : educație vocațională, gimnazială sau primară, tineri, cu copii (+) vs educație superioară sau liceală, în vârstă (-).

Componenta 2. Noua clasă exclusă. Contrast : români, educație medie (-) vs maghiari, educație primară și gimnazială (+).

Componenta 3. Noile zone suburbane. Contrast : maghiari (-) vs educație superioară (+).

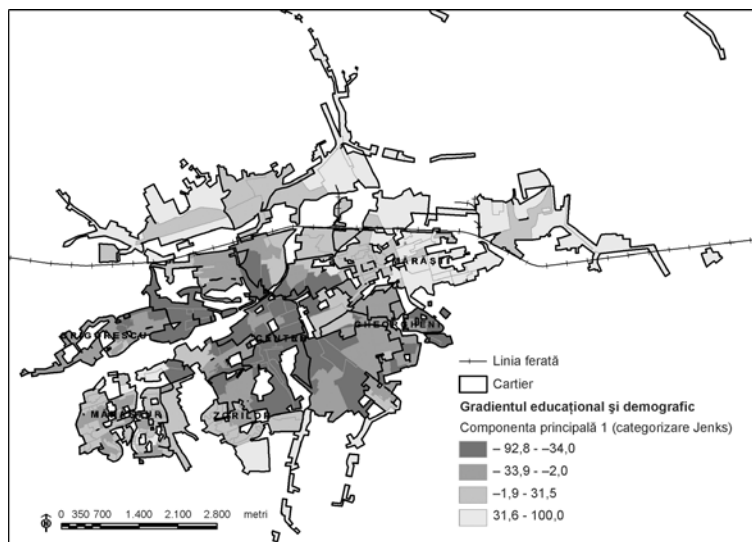

Figura 7. Distribuția spațială a componentei principale 1 (rescalare între -100 și 100) : gradient educațional și demografic, dinspre centru spre periferie (sursă : 2002, Recensământul Populației și Locuințelor)

Figura 8. Distribuția spațială a componentei principale 2 (rescalată între -100 și 100) : educație medie (-) vs educație primară (+) (sursă : 2002, Recensământul Populației și Locuințelor)

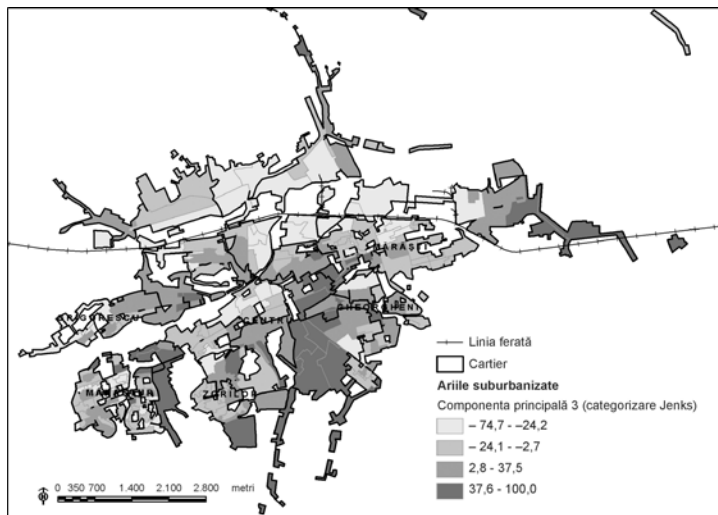

Figura 8. Distribuția spațială a componentei principale 3 (rescalare între -100 și 100) :
cartierele socialiste (-) vs noile zone suburbanizate (+)
(sursă: 2002, Recensământul Populației și Locuințelor)

Analiza componentelor principale a variabilelor educaționale, demografice și etnice indică existența a trei dimensiuni independente de structurare a orașului. Prima componentă surprinde gradientul educațional și demografic dinspre centru spre periferie, gradient similar perioadei socialiste. Însă de data aceasta nu avem și un gradient etnic în care numărul maghiarilor să descrească dinspre centru spre periferie. Maghiarii nu mai sunt prinși în logica sistemului redistributiv în care erai eligibil pentru o nouă locuință doar dacă nu dețineați deja una. Din punct de vedere etnic, piața a avut o capacitate de omogenizare mai mare decât sistemul distributiv. Însă piața a creat pe de o parte o nouă clasă săracă ale căror patternuri de locare sunt surprinse de componenta doi și pe de altă parte a creat și o nouă clasă de câștigători făcută vizibilă de componenta trei. Noua clasă săracă nu mai are patternuri spațiale similare romilor³¹, sunt persoane mai în vârstă cu educație redusă, care ocupă zonele centrale și zonele de nord adiacente centrului (fostele arii muncitorești precomuniste), foste zone dominate în

perioada interbelică de maghiari³². Noua clasă câștigătoare e reprezentată de persoanele cu educație superioară care suburbanizează în interstițiile cartierelor de vile interbelice sau construiesc noi colonii de vile la marginea ariei.

Centrul orașului introiectează astfel atât centralitatea simbolică, culturală și financiară a clasei de mijloc prin intermediul consumului, cât și marginalitatea pensionarilor și persoanelor sărace prin intermediul locuirii, disparitate care se accentuează. Practic pe toată suprafața centrului istoric de-abia dacă mai există magazine cu produse alimentare, ceea ce face și mai grea viața zilnică a celor rămași. Întreg consumul alimentar gravitând în jurul pieței agroalimentare din una dintre piețele istorice (Piața „Mihai Viteazu”), care prin prețurile mici, fructele și legumele proaspete atrage întreaga populație dezavantajată din această parte a orașului, creând un puternic contrast între străzile și magazinele trendy ale Pieței Centrale sau Avram Iancu și forfoteala înghesuită din Piața „Mihai Viteazu”.

Cartierele primesc o nouă viață, băncile fiind și aici din ce în ce mai prezente sub

formă de ghișee. Practic, vechile cartierele muncitorești introiectează și ele aceeași logică a segregării interne. Există un puternic trend de relocare în cartiere, adică există mai mari șanse ca o persoană să se mute în același cartier muncitoresc, dar într-o zonă mai bună, decât să părăsească cartierul (Poledna *et al.*, 2007). Datorită presiunii demografice a persoanelor educate și trendului de la mijlocul anilor '90 de retromigrare, în cartierele muncitorești avem o creștere a persoanelor educate și o reconfigurare spațială a acestora. În Mănăștur avem un spor considerabil al proporției persoanelor educate (de la 11 la 17%) care au dus și tendințe de segregare tot mai puternice: zona sa centrală și sud-estică cu o reputație proastă (Zona Mehedinți, o enclavă de romi) fiind ocolită de clasele educaționale superioare. Datorită densității și volumului extraordinar, viața postsocialistă a cartierului, „viața sa de apoi”, este practic visul socialist împlinit de mijloacele capitaliste. Epoca capitalistă a adus marile lanțuri globale de magazine generaliste care au înțeles potențialul demografic al zonei, astfel acest cartier devenind cea mai bine aprovizionată zonă din oraș³³.

Tendențele de segregare sunt mult mai accentuate în cartierul Mărăști. Zona de vest a cartierului, cu calități urbanistice mai bune, este mai aproape de zona centrală, fapt care a făcut ca pe piața imobiliară valoarea apartamentelor să fie mai mare. Tendențele pieței imobiliare au accentuat astfel segregarea în acest cartier. Însă noul context al capitalismului global oferă o nouă viață marelui ansamblu de locuit. Zona de est a cartierului (în Groapă și Aurel Vlaicu) avea cea mai mare concentrare de șomeri din Cluj la recensământul din 2002. Însă noile lanțuri de malluri și supermarketuri oferă noi locuri de muncă pentru persoane cu calificare medie și elementară fapt care a redus o parte din șomajul din această zonă. Numărul mare de șomeri se datora faptului că începutul anilor 2000 a însemnat falimentul și privatizarea fostului Combinat de Utilaj Greu și a ultimelor mari întreprinderi socialiste de pe platforma industrială. Însă tot în această perioadă,

începe dezvoltarea primul parc tehnologic din Cluj, Tetarom, primul dintr-o serie până în prezent de trei astfel de platforme, care acaparează în cea mai mare parte forța de muncă înalt calificată, dar pentru care este nevoie și de muncitori (construcții, mentenanță, utilități, curățenie etc.). Iar începând cu 2002, dezvoltarea economică a orașului se traduce și prin creșterea sectorului de construcții. Practic, în 2007, Clujul este în situația unei crize de forță de muncă calificată și semicalificată. Din probleme și obstacole ale reformei, muncitorii se transformă, în noul jargon al resurselor umane, într-un bun (*asset*) absolut necesar pentru o dezvoltare solidă a firmei. Ei intră într-o nouă epocă a revalorizării simbolice, însă tot într-o poziție de subalternitate productivă și distributivă, într-un oraș tot mai segregat. La alegerile din 2003, Funar pierde, ajungând pe locul trei. Funar cu protecționismul economic și naționalismul său declarativ devine o figură burlescă. Brubeker și colaboratorii săi (2006) notează amuzamentul și modul ironic al referințelor pe care intervievații lui le fac la adresa lui Funar în ajunul alegerilor.

Nu credem că naționalismul este determinat de factorii economici, ci, mai degrabă, de situația muncitorilor în cadrul relațiilor economice a constituit un factor de interacțiune care a favorizat articularea unor nemulțumiri în limbajul naționalismului. Inconsistența dintre poziția simbolic dominantă în cadrul sistemului socialist și cea brusc negativă în discursul reformist al epocii postsocialiste a condus la necesitatea muncitorilor de a se asocia cu o comunitate de apartenență, de a-și afirma dreptul la oraș. Comunitatea a fost formulată etnic și, astfel, centrul s-a transformat într-un spațiu conflictual. Conflictul nu a degenerat niciodată, ci s-a transformat într-o concurență de resemnificare și dominație simbolică a centrului. Un rol important l-au avut intelectualii protocroniști români, ce au jucat rolul unor antreprenori etnici care au formulat termenii dezbaterii și au exploatat sentimentele de marginalitate și excludere ale populației. Dar și intelectualii

maghiari naționaliști au gestionat la rândul lor disputa în favoarea marketingului etnic și politic (Brubaker *et al.* 2006). Procesul de gentrificare actual și de transformare a centrului în CBD produce un spațiu și mai exclusivist față de perioada socialistă cu proiectele clasei de mijloc de încarantare a muncitorilor în cartierele lor. Însă ordinea simbolică a raporturilor de dominație începe să se restabilească prin colegarea sistemului economic într-o măsură tot mai mare la fluxurile de capital, informații și oameni. Tocmai acest proces și faptul că el funcționează din ce în ce mai bine legitimează o nouă ordine simbolică și distributivă, dar o ordine care creează inegalități tot mai mari și o segregare tot mai accentuată pe care orașul socialist nu o cunoștea.

Noua gentrificare în Europa Centrală

Burghezia culturală, în diferitele ei forme istorice de la începutul modernizării, și-a marcat dominația asupra locului central din Cluj și a reușit să excludă cu succes pretențiile concurente. Burghezia economică, produs al politicilor *bildungsburgertum*-ului și parte recrutată din rândul acesteia, a capitalizat de pe urma producției culturale și instituționale a acestui spațiu. Piața Centrală în Evul Mediu a fost un spațiu prin excelență al târgoveților, negustorilor și țăranilor care își vindeau produsele. Începutul modernității orașului la mijlocul secolului al XIX-lea a dus la excluderea țăranilor și negustorilor de pe piață pentru a transforma acest loc într-unul reprezentativ, în care rațiunea de stat să se poată manifesta prin simboluri triumfaliste. Muncitorii nu au avut succes mai mare în a ridica pretenții asupra centrului nici în perioada interbelică. Ei locuiau în cartiere speciale. Cei care dominau centrul erau birocrații, politicienii, cei cu ocupații intelectuale, adică burghezia culturală, la care se mai adăugau lucrătorii în servicii care îi deserveau. Burghezia economică locuia în noile cartiere industriale de la periferie, doar marii indus-

triași și oamenii de afaceri cumpărându-și o rezidență în centrul orașului. Proiectul de egalizare socialist a încercat să aducă muncitori și în centru, repartizându-i în casele naționalizate. Acest lucru nu a durat mult, pentru că cei care au primit sistematic repartiții aici au fost „intelighenția” și birocrația socialistă. Practic, din punctul de vedere al locuirii, muncitorii nu au avut acces la centru nici în perioada socialistă, iar funcțional au fost încarantinați în cartierele lor.

În studiul său de sinteză asupra gentrificării în Europa Centrală, Sýkora (2005) argumentează că aceasta nu este un factor major în schimbarea orașelor postsocialiste, chiar dacă e totuși un proces semnificativ în schimbarea unor arii izolate din cadrul orașelor interioare (*inner city*). Un proces mult mai intens este suburbanizarea noii clase de mijloc postsocialiste, care preferă să părăsească zonele centrale ale orașului, nu să le refacă pentru locuire.

„Gentryfing areas in post-communist cities are small islands in a wider sea of stagnation, decline as well as other forms of revitalisation. *Urban change in post-communist cities has been primarily driven by commercial developments.* [...] Gentrification is not an equal alternative to suburbanization, however, it complements it as an expresion of a growing variety of possible lifestyles and housing carriers.” (Sýkora, 2005, 104, subliniera noastră)

Și la Cluj, clasele de mijloc părăsesc centrul, preferând să suburbanizeze și să construiască cartiere de vile (figura 8). Cu toate acestea nu suntem de acord cu Sýkora că suburbanizarea este un proces mai important decât gentrificarea. El trasează o distincție clară între comercializare și gentrificare, primul termen vizând renovarea clădirilor de către firme în scopuri de afaceri, iar cel de-al doilea desemnând renovarea clădirilor pentru scopuri locative. Cooper și Morpeth (1999) vorbesc însă de „comercial gentrification” și „rezidențial gentrification”. Însă o asemenea distincție, chiar dacă este utilă pentru a înțelege specificitatea transformărilor urbane în Europa Centrală, credem că

trimite la „evicting the critical perspective from the gentrification studies”, așa cum argumentează Salter (2007). Comercializarea ține tot de crearea unei cereri de consum ce vine din partea clasei de mijloc, în timp ce oferta este susținută de conectarea la fluxurile globale ale capitalismului de rețea care creează noua clasă de mijloc. Termenul de comercializare este sterilizat de înțelesurile critice de clasă, pe care le are gentrificarea și astfel se face invizibil faptul că avem de-a face cu același proces³⁴. Tom Salter (2005, 745) are dreptate când spune că nu este nevoie să rămânem la definiția clasică propusă de Ruth Glass în urmă cu 40 de ani, ci termenul ar trebui să vizeze noile dezvoltări spațiale care apar atât ca o reacție la, dar și ca un stimul al consumului noilor claselor de mijloc. În Cluj, ele părăsesc centrul și suburbanizează, însă continuă să fie principalii transformatori ai ariilor centrale, prin birourile de servicii liberale (avocatură, notarială, medicale, agenții de turism, agenții imobiliare etc.), noile bănci, *fashion shop*-uri, baruri și restaurante; în timp ce populația care rămâne în centru este treptat alungată prin practici clasice de scheme de gentrificare. Însă mult mai important, aceste noi arii comerciale exclud cu succes ceilalți utilizatori posibili ai orașului, clasele muncitorești.

După căderea socialismului, centrul orașului Cluj a devenit spațiu al unui conflict etnic care s-a purtat cu arme simbolice. Economia politică socialistă a creat o geografie în care centrul a fost dominat de maghiari, în general mai educați și cu ocupații intelectuale și manageriale, în timp ce periferia cartierelor era dominată de muncitori români, imigranți rurali. Practic, acest conflict a fost unul de clasă în care muncitorii socialiști declassați încercau să își aproprieze orașul sub forma unui „noi” etnic și localist. Dar, conflictul nu a făcut decât să reproducă poziția simbolică dominantă a centrului în raport cu celelalte spații ale orașului. Luptele de resemnificări simbolice au validat poziția centrului, cu toate că au creat un „oraș de deasupra” problematic, indigenist și tensionat. În ace-

lași timp, tocmai datorită centralității simbolice și caracterului istoric al spațiului, consumul cultural al clasei de mijloc, bazată pe transformarea pivnițelor gotice în baruri și cafenele, a vechilor clădiri în *outlet*-uri vestimentare și mici birouri de firme pentru profesii liberale, a pus în mișcare o strategie de acumulare de capital a firmelor clasei de mijloc sau care deserveau clasa de mijloc. Avem aproape un mecanism similar celui descris de Zukin (1982) de „artistic mode of production”, în care restaurarea vechilor clădiri de către clasa de mijloc în cartierul SoHo din New York, ca strategie de consum cultural, conduce la o revitalizare a pieței imobiliare și la acumularea de capital. Salter (2007) are dreptate atunci când definește gentrificarea ca un proces de „transformare de clasă”. Centrul Clujului s-a modificat ca urmare a cererii de consum cultural și a ofertei de servicii din partea clasei de mijloc, în condițiile unei recentrări simbolice prin conflict. Lucru acesta a atras localizarea ofertei pentru clasa de mijloc care stimulează consumul mai departe. „Orașul de dedesubt” a câștigat în fața „orașului de deasupra”. Muncitorii cu pretențiile lor la oraș au pierdut, iar acum de-abia dacă mai vizitează sau folosesc centrul. Evident antreprenoriatul politic a jucat un rol esențial în întreținerea conflictului, dar nu putea să creeze această identitate din neant, nu a fost o construcție arbitrară, chiar dacă a fost contingentă istoric. Dacă ar fi să folosim termenii lui Castells (2000), etnicitatea muncitorilor, imediat după socialism, a fost o „comunalitate culturală” (*cultural communes*) care a apărut ca o reacție la trendurile economice și sociale, oferind o identitate defensivă care a funcționat ca element de solidaritate și refugiu. Ea a fost constituită cultural în jurul unor sensuri localizate și istorice care au furnizat codurile de autoidentificare. Totuși a fost o semantică, un limbaj contingent, care a emers din relația istoric determinată dintre diferitele câmpuri sociale (politic, economic și cultural) structurate și spațializate într-un mod particular, specific orașului Cluj. În fața noilor piețe

ale muncii la nivel european, deschise și pentru muncitorii clujeni, a fluxurilor de capital și reconfigurării poziției orașului în cadrul rețelelor regionale, etnicitatea, așa cum prezicea și Castells (2000), chiar dacă este o dimensiune importantă la nivel cotidian, nu mai reușește, la 15 ani după căderea socialismului, să reprezinte o comunalitate

culturală pertinentă în aceste noi contexte. La nivel spațial, centrul orașului se dezetnicează și este prelucrat în etosul comercializării și al consumului turistic, însă la nivel de identitate, lucrurile sunt mai neclare. Așteptăm să vedem ce aduce viitorul. Însă nu putem să nu observăm că, în mod ironic, efectul pervers al conflictului pentru dreptul la oraș a condus la o centralizare simbolică și mai mare a Centrului istoric, facilitând

reinventarea centrului ca unul postsocialist al unui oraș integrat în fluxurile globale.

Note

1. Această cercetare s-a realizat cu ajutorul Grantului CNCSIS, tema 19, cod 1364 per 2006 și Grantului UBB intern 2006. Mulțumesc pentru ajutorul acordat de-a lungul tuturor etapelor de scriere lui Rudolf Poledna, fără de care nu aș fi scris acest text. Pentru comentarii foarte utile le mulțumesc Ralucai Pernes, Danei Vais, lui Călin Goina, Nataliei Buier, Mihaelei Moga, Alinei Petrovici. Mulțumesc pentru ajutorul acordat în construcția hărților GIS lui Ciprian Moldova și Titus Man. Mulțumesc Claudiei Horvat, Elenei Mureșan, Melaniei Mureșan, Ancuței Pătruț și în special Cristinei Patrichi pentru furnizarea bazei de date ocupaționale de la 1930 din Cluj. De asemenea, m-au ajutat observațiile pertinente oferite de participanții la panelul *Tranziție, schimbări sociale și instituționale* din cadrul Sesiunii de Comunicări, București 25 mai 2007. Orice lipsuri mi se pot imputa doar mie. Pentru observații: NorbertPetrovici@gmail.com.
2. Pentru o analiză recentă a fluxurilor globale ale capitalismului în postcomunism în și cu ruinele socialismului, vezi articolul lui King și Sznajder (2006).
3. Orașul a fost capitala regională a Transilvaniei în cadrul Imperiului Habsburgic, având o administrație maghiară până în 1918, când regiunea și inclusiv orașul intră în administrația statului român. Perioada interbelică a însemnat incorporarea orașului în structurile statului român și o puternică politică de naționalizare și contraetnicizare simbolică și demografică a orașului, până atunci dominat deja de câteva secole de maghiari (Livezeanu, 1998; Brubecker *et al.*, 2006). De-a lungul celui de-al doilea război mondial, Clujul are din nou o administrație maghiară, iar din 1945 intră în administrația comuniștilor români.
4. Mobilitate spațială în cadrul orașului în această perioadă au fost foarte scăzută, în perioada 1990-1992, rata de mobilitate fiind în jurul a 1% din populație. Mulțumesc pentru această informație lui Horațiu Flueraș (cercetare finanțată CNCSIS, cod 240, 2007).
5. O sinteză foarte bună a literaturii de specialitate, din punct de vedere al distribuției variabilelor ecologice, este oferită de Sýkora (1999).
6. Singurele date legate de stratificarea populației în Cluj de care am dispus au fost cele din educație, însă aceasta este pentru perioada comunistă, având în vedere sistemul de alocare centralizată a repartițiilor de angajare a absolvenților la diferite nivele educaționale, constituindu-se totuși într-o aproximare bună a poziției ocupaționale (Szelényi, 1989).
7. La Recensământul Populației și Locuințelor, în 1992, în Cluj s-au declarat rromi 3.201 persoane, adică 0,97% din populația orașului. Această cifră subestimează clar numărul rromilor, însă numărul mare de absolvenți de educație primară, 31.701 de persoane, adică 11,6% din populație, face puțin plauzibilă ipoteza că această componentă ar indica în primul enclavale de rromi. Este însă indiscutabil că avem o suprapunere spațială clară între situațiile de clasă de jos și populația de rromi. Acest lucru ar putea chiar conduce la o interpretare a acestei componente drept contrast între *underclass*-ul urban și clasele populare. De vreme ce populația rromă oficială constituie 0,97% din populația orașului, în 1992 nu am putut să o introducem în analiza componentelor principale.

8. Clujul era capitală regională în cadrul Imperiului Habsburgic și concentra o mare parte din fondurile publice. După compromisul din 1863 și instaurarea dualismului auto-ungar, orașul cunoaște o importantă dezvoltare (Pascu, 1974b)
9. A existat un întreg conflict legat de modul în care trebui utilizată Piața Centrală între comisia guvernamentală însărcinată cu modernizarea locului și familia Bánffy, care protesta împotriva utilizării zonei din fața reședinței lor ca piață, pe de o parte, și Primăria și Biserica Catolică care era interesată de veniturile ce veneau din păstrarea funcției de târg, pe de altă parte (Agachi, 2004).
10. Rațiune, care până la începutul secolului XX, ajunge să fie incorporată emblematic de Națiune, ce va ocupa cel mai important loc în construcția simbolică a Pieței Centrale, prin intermediul statuii ecvestre a Regelui Matei Corvin. Tot atunci se extinde zona centrală a orașului, prin crearea un sistem de piețe adiacente, dominate de clădiri ale statului aflat în extindere. Agachi (2004) arată că aceste dezvoltări urbanistice sunt similare cu cele husmaniene ale Parisului sau crearea ringului exterior vienez, evident, păstrând proporțiile, Clujul fiind un oraș doar de importanță regională. Este un moment emblematic al triumfului burgheziei culturale în Cluj.
11. Despre locul cazinoului în viața publică a orașului vezi Torok (2004). Foarte interesant este și cuvântul „casina”, un derivat din cazino, care reprezenta un loc de întâlnire a intelectualilor pentru a juca biliard și pentru a citi ziare (vezi nota 114, Bodea, 2005, 100).
12. Interviu de grup asupra reprezentărilor mentale a unei zone adiacente centrului: zona gării (12 iunie 2006).
13. Asupra problemei caselor naționalizate și categoriilor sociale care au avut acces la ele, vezi Chelcea (2003). Despre legătura dintre restituirea caselor naționalizate și gentrificarea post-socialistă în București vezi Chelcea (2000).
14. Despre adâncirea subalternității muncitorului din punct de vedere productiv, distributiv și simbolic în România postsocialistă vezi Kideckel (2002).
15. Ocupațiile au fost codate cu ajutorul Codului Internațional al Ocupațiilor ISCO88 și Codul Ocupațiilor din România din 2002 (această versiune păstrează și ocupații mai vechi, pe care ultimele versiuni le-au exclus). Pentru a localiza fiecare caz am folosit o versiune digitalizată a hărții lui F. Orosz, (1933), *Harta generală a orașului municipal Cluj*.
16. „Democrația originală” este o remarcă ironică la democrația instituționalizată de Ion Iliescu, imediat după decembrie 1990. Partidul pe care îl domina controla 50% dintre scaunele din corpul conducător postrevoluționar care lua decizii prin regula majorității simple. Acest corp nu a fost instituit prin vot popular și în ciuda faptului că excludea celelalte partide de la exercitiul puterii, prin modul în care erau distribuite voturile, se legitima pe doctrina „consensului național”, adică a evitării unor „poziții partinice și înguste în favoarea unei unități de cuvânt și acțiune”. Pentru o analiză a acestei probleme vezi Pasti (1995) și Culic (2002).
17. Ideal, tipurile propuse de Tismăneanu (2003) pentru descrierea sistemelor politice socialiste sunt un excelent instrument pentru a teoretiza originea naționalismului la nivelul sistemului politic: comunismul național și stalinismul național. *Comunismul național* ar reprezenta o formă de comunism deschis pluralismului intern, care își creează propriul orizont de posibilități și selecție a posibilităților, independente de planurile hegemonice ale sistemului politic comunist sovietic. Iar *stalinismul național* ar fi o formă de comunism prin care se încearcă limitarea orizontului de posibilități și de selecție și care nu dă posibilitatea renegocierii pozițiilor dominante în partid. Independența față de planurile Moscovei devine necesară doar în momentul în care se încearcă introducerea pluralismului, distructiv pentru modul de reproducere al puterii. Cu cât un partid comunist a fost mai marginal, argumentează Tismăneanu (2003), cu atât a devenit mai sectarist și deci cu atât a fost mai probabil ca partidul să dezvolte un stalinism național, și nu un comunism național. Partidul comunist român a fost un partid prin excelență marginal. Marginal atât în sensul marginalității ideilor comuniste în rândul intelectualilor, cât și în sensul unei baze sociale a partidului (Safir, 1985).
18. De exemplu, odată cu critica „cultului personalității” a lui Stalin, a epocii Hrușciov și revenirea Moscovei, pentru o perioadă, la principiile leniniste ale democrației interne de partid, Moscova pleda pentru pluralism, ceea ce însemna o creștere semnificativă a complexității partidelor.

Acum pozițiile politice puteau fi obținute nu numai prin contestarea faptului că un lider este suficient de ortodox, ci chiar prin contestarea însăși a ortodoxiei. Un lider putea fi și delegitim în cadrul partidului, nu numai exclus prin jocuri de culise, prin atragerea Moscovei de partea unei tabere sau a alteia. Unele partide au avut instrumentele necesare pentru a face față acestei complexități și să reorganizeze operațiile curente, astfel încât să se asigure atât reproducerea partidului și dominația asupra societății, cât și să mărească complexitatea lor internă prin reforme ale sistemului economic și ale birocrăției. Altele nu au avut asemenea instrumente și atunci au redus complexitatea mediului prin izolare sau, și mai mult, dizidență față de Moscova și conservarea nonpluralismului ca principiu de reproducere a puterii.

19. În România, Gheorghiu-Dej și membrii Biroului Politic au înțeles că problema principală a refuzului destalinizării coordonate de Moscova este pierderea legitimității și așa fragilă a partidului, care se baza tocmai pe sprijinul Moscovei. De aceea s-a încercat mărirea bazei de legitimitate prin cooptare și, de vreme ce partidul pretindea că vorbește în numele clasei muncitoare, la Congresul al III-lea (1960) și la Plenara Comitetului Central (1961) s-a pus accentul pe industrializare rapidă în scopul de a crea o susținere de masă pentru partid. Industrializarea masivă începuse deja în cincinalul precedent, după 1955, însă acum această decizie era întărită și procesul era accelerat. Gestul de opoziție moderată față de Moscova, legat de dependența de cale a partidului, a adus o neașteptată legitimare internă. Gestul, în condițiile sentimentelor antirussești universale și orientării tradiționale a intelectualilor spre dreapta, a fost receptat și prelucrat în termeni naționaliști de câmpurile culturale umaniste (Verdery, 1991) și de cadrele medii în general (Seaton-Watson, 1964).
20. Astfel se constată emergența în majoritatea câmpurilor profesional-culturale a unui discurs virulent naționalist, care a luat forma specifică a protocronismului, curent de idei preocupat să pună în valoare anticipările culturale românești în istoria culturii la nivel universal. Ideea forte a protocronismului era cea a producției autonome culturale, împotriva sau înaintea câmpurilor culturale occidentale, idee care servea excelent reglementatorului central și tendințelor lui de izolare și protecționism economic.
21. Unul dintre cei mai cunoscuți dizidenți români, Vasile Paraschiv, a ajuns ținta aparatului represiv comunist prin faptul că a încercat să constituie un sindicat muncitoresc liber, independent de Partidul Comunist. Partidul nu a permis un astfel de proiect și a încercat să îl neutralizeze, declarându-l persoană cu probleme mentale și l-a internat de câteva ori la psihiatrie, ca apoi să fie torturat de către Securitate. Mărturiile lui despre încercarea de a crea un sindicat liber și represiunile severe care au urmat se găsesc în Paraschiv (2005).
22. Dar nu înseamnă că nu se putea întâmpla. La Târgu-Mureș, la o sută de kilometri depărtare au existat conflicte interetnice violente. Atât în Cluj, cât și în Târgu-Mureș, maghiarii au cerut în mijlocul anului școlar 1991-1992 ca românii să părăsească școlile tradițional maghiare înaintea comunismului. Dacă la Cluj lucru acesta nu a atras atenția comunității române, la Târgu-Mureș a condus la conflicte violente. Brubecker și colaboratorii săi (2006) analizează comparativ cazul Clujului și al Târgului-Mureș și arată că au existat o serie de diferențe importante: etnodemografice, regionale și politice. În Târgu-Mureș, populația maghiară și cea română se afla la paritate din punct de vedere demografic, în timp ce Clujul are o majoritatea clar conturată de etnici români. Târgu-Mureș este văzută drept capitala unei regiuni în care maghiarii reprezintă majoritatea covârșitoare, în timp ce Clujul este înconjurat de un hinterland rural românesc. Și probabil cea mai importantă cauză: Târgu-Mureș a fost condus după căderea regimului de o alianță politică dominată de persoane provenite din armată, în timp ce Clujul, oraș tradițional, a fost dominat politic de o alianță formată din intelectuali protocroniști și contrabalansată de un mediu universitar critic. Aceasta nu înseamnă că în Cluj nu se putea produce mobilizarea muncitorilor, dacă exista o altă alianță politică.
23. România, țară cu două curbe de depresiune, precum Bulgaria sau Ucraina, din cauza amânării reformelor (Blanchard, 1997).
24. Despre trendurile de retromigrație vezi Rotariu și Mezei, 1999. Despre respingerea foștilor muncitori socialiști retroimigranți în mediul rural de către rudele rurale vezi Kideckel, 2002. Despre strategiile de viață ale muncitorilor disponibilizați vezi Peter, 2007.

25. Această secțiune se bazează pe analizele statistice ale unui eșantion de firme reprezentative la nivel național (eroare maximă admisă 3%) realizat de *Metro Media Transilvania* în 2006. Marele avantaj al acestor date, comparativ cu cele oficiale, este că oferă informații la nivel de firmă, și nu date agregate și mai ales, fiind un chestionar, nu o interpelare oficială, a permis evaluarea domeniului de activitate din acel moment al firmelor. Astfel, aceste date înregistrează cu mult mai mare acuratețe domeniul de activitate, comparativ cu datele oficiale de la Camera de Comerț.
26. Acest lucru nu înseamnă că în restul României nu există foste întreprinderi de stat privatizate, mari producătoare, cumpărate de capital străin. Ci, mai degrabă, că elementul de specificitate adus la lumină de analiza de corespondență multiplă este tocmai că în Transilvania sunt așezate astfel de firme.
27. Pentru o excelentă discuție asupra modului în care a fost adoptată și difuzată această invenție instituțională vezi Baga (2006).
28. Caritas a fost un joc piramidal financiar, de tip Pozni, care a debutat în 1991 la Cluj și a durat până în 1994. Schema promitea de opt ori valoarea depusă după șase luni și a atras în jur de 400.000 de deponenți. O foarte pătrunzătoare analiză în Verdery (1996).
29. În 2002, Banca Transilvania a început să deschidă filiale peste tot în oraș. Mai întâi în centrul orașului, iar apoi în cartiere. Pentru a nu fi excluse de pe piață și celelalte bănci au început să adopte această inovație organizațională, ceea ce a condus la o dezvoltare și diversificare a ofertei bancare și o mai mare atractivitate a orașului, aducând și alte bănci în municipiu.
30. Muncitorii nu folosesc aproape niciodată aceste magazine centrale, cu prețuri mari și haine prea colorate, ci magazinele cu haine la mâna a doua.
31. În timp ce la nivel național numărul de romi înregistrați oficiali a crescut la Recensământul din 2002 față de Recensământul precedent, din 1992, în Cluj, numărul lor a scăzut de la 3.201 la 2.339 (adică 0,74% din populație).
32. Despre noua sărăcie în orașele postcomuniste românești vezi Peter (2007).
33. Despre impactul urbanistic asupra orașului ale acestor mari lanțuri de magazine, vezi Vais (2006).
34. Comercializarea are ca și conotație problema „consumerismului”, însă aceste termen se referă mai degrabă la critica capitalismului *sui generis*, și nu la o problemă de clasă.

Bibliografie

- Agachi, M. (2004). *Clujul modern. Aspecte urbanistice*. Cluj-Napoca : U.T. Press.
- Badyina, A., Golubchikov, O. (2005). Gentrification in central Moscow – a market process or a deliberate policy? Money, power and people in housing regeneration in Ostozhenka. *Geografiska Annaler, Series B : Human Geograph*, 87, 2, 113-29.
- Baga, T. (2006). *Schimbarea structurii organizaționale în organizații economice românești*. Teză de doctorat. Cluj-Napoca : Universitatea „Babeș-Bolyai”.
- Bahro, R. (1978). *The Alternative in Eastern Europe*. Londra : New Left Review.
- Barbu, P. (2004). *Politica pentru barbari*. București : Editura Nemira.
- Belkis, D., Coman, G., Sirbu C., Troc, G. (2003). Construirea urbană, socială și simbolică a cartierului Mănăstur. *IDEA Artă și Societate*, 15, 110-120.
- Blanchard, O., (1997). *The Economics of Post-Communist Transition*. Oxford : Calderon Press.
- Botea, B. (2003). Ville, frontières et territoire à travers l'exemple de la ville de Cluj-Napoca. În C. Denis și M. Lazăr (ed.). *Patrimoine et dialogue entre les cultures a Cluj (Roumanie)*. Lyon : Université Lumière Lyon.
- Botea, B. (2005). *La Transylvanie : entre coexistence et negociation sociale. Une approche anthropologique de la construction du territoire*. Teză de doctorat. Lyon, Cluj-Napoca : Université Lumière Lyon 2 și Universitatea „Babeș-Bolyai”.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J., Grancea, L. (2006). *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton : Princeton University Press.

- Bunce V. (1999). The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review*, 58, 4, 756-793.
- Burawoy, M., Krotov, P. (1992). The Soviet Transition from Socialism to Capitalism : Worker Control and Economic Bargaining in the Wood Industry. *American Sociological Review*, 57, 1, 16-38.
- Buzea, O. (1939). *Clujul azi. 1919-1939*. Cluj : Tipografia Ardealul.
- Câmpeanu, P. (2002), *Societatea Sincretică*. Iași : Editura Polirom [1980].
- Castells, M. (1989). *The Informational City : Informational Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*. Oxford : Basil Blackwell.
- Castells, M. (2004). *The Power of Identity* (ed. a II-a). Malden : Blackwell Publishers.
- Castells, M. (2000). *The Rise of the Network Society* (ed. a II-a). Cambridge, Oxford : Blackwell Publishing.
- Chelcea, L. (2000). Marginal Groups in Central Places : Gentrification, Property Rights and post-socialist primitive accumulation. *Sociologie Românească*, 3-4, 51-68.
- Chelcea, L. (2003). Ancestors, Domestic Groups, and the Socialist State : Housing Nationalization and Restitution in Romania. *Comparative Studies in Society and History*, 45, 4, 714-740.
- Constantin, C., Ilie, S., Neef, R. (2004). Romania from the early to late 1990s. În R. Neef și P. Adair (eds.). *Informal Economies and Social Transformation in Romania*. Münster : Lit-Verlag.
- Cooper, C., Morpeth, N. (1998). The Impact of Tourism on Residential Experience in Central-eastern Europe : The Development of a New Legitimation Crisis in the Czech Republic. *Urban Studies*, 35, 12, 2253-2275, 23.
- Culic, I. (2002). *Câștigătorii. Elita politică și democratizare în România 1989-2000*. Cluj-Napoca : Limes.
- Djilas, M. (1957). *The New Class : An Analysis of the Communist System*. New York : Frederick A. Praeger.
- Enyedi, G. (1998). *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapesta : Akademiai Kiado.
- Feischmidt, M., (2004). Symbole und Räume rivalisierender Nationalismen. *Ethnologia Europaea*, 31, 2, 59-76.
- Feldman, M. (1999). Justice in Space? The restitution of property rights in Tallinn, Estonia. *Cultural Geographies*, 6, 2, 165-182
- Feldman, M. (2000). Gentrification and social stratification in Tallinn : Strategies for local governance. *Institute for Human Science, SOCO Project*, 86, [http : //www.iwm.at/publ-spp/soco86pp.pdf](http://www.iwm.at/publ-spp/soco86pp.pdf)
- Hamilton, F.E.I. (1979). Spatial Structure in East European Cities. În R.A. French, F.E.I. Hamilton (ed.). *The socialist city : spatial structure and urban policy*. Chichester : John Wiley & Sons, 195-261.
- Heller, M. (1998). The Tragedy of Anticommons : Property in the Transition from Marx to Markets. *Harvard Law Review*, 111, 3, 622-688.
- József, L. (2005). *Povestea „orașului-comoară”*. Cluj-Napoca : Biblioteca Apostrof.
- Kährik, A. (2002). Changing Social Divisions in the Housing Market of Tallinn, Estonia. *Housing, Theory and Society*, 19, 1, 48-56.
- Kideckel, D. (1988). Economic Images and Social Change in the Romanian Socialist Transformation. *Dialectical Anthropolgy*, 12, 4, 399-411.
- Kideckel, D., (2002). The unmaking of the East-Central European working class. În M. Hann (ed.), *Postsocialism : Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia By Christopher*, 114-132.
- Kideckel, D. (2006). *Colectivism si singurătate în satele românești. Țara Oltului în perioada comunistă și în primii ani după Revoluție*. Iași : Editura Polirom [1993].
- King, L.P., Sznajder, A. (2006). The State-Led Transition to Liberal Capitalism : Neoliberal, Organizational, World-Systems, and Social Structural Explanations of Poland's Economic Success. *American Journal of Sociology*, 112, 3, 751-801.
- King, L.P., Szélenyi, I. (2004). *Theories of the New Class : intellectuals and power*. Minneapolis : University of Minnesota Press.

- Kocka, J. (1995). The Middle Classes in Europe. *The Journal of Modern History*, 67, 4, 783-806.
- Kolossov, V., O'Loughlin, J. (2004). How Moscow is becoming a capitalist mega-city. *International Social Science Journal*, 56, 181, 413-427.
- Konrád, G., Szelényi, I. (1979). *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press.
- Kovács, Z. (1994). A City at the Crossroads: Social and Economic Transformation in Budapest. *Urban Studies*, 31, 7, 1081-1096.
- Kovács, Z. (1998). Ghettoization or gentrification? Post-socialist scenarios for Budapest. *Journal of Housing and the Built Environment*, 13, 1, 63-81.
- Lascu, N., Opreș, M. (1979). Cluj-Napoca. Repere urbanistice. *Arhitectura*, 1, 13-22.
- Lazăr, M. (2003a). Identités urbaines et styles de vie à Cluj Napoca. În C. Denis, M. Lazăr (ed.). *Patrimoine et dialogue entre les cultures à Cluj (Roumanie)*. Lyon: Université Lumière Lyon.
- Lazăr, M. (2003b). Metastaza ostentației. Imagini în alb-negru din Clujul tricolor (Metastasis of ostentation. Black and white illustrations from the tricolor city). *IDEA. Arts and Society*, 15-16, 125-134.
- Livezeanu, I. (1998). *Cultură și naționalism în România Mare 1918-1930*. București: Humanitas [1995].
- Luhmann, N. (2002). *Theories of distinction: redescribing the descriptions of modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Mândruț, P. (2004). The Central Park of Cluj. Signifying Space, Mediteranean Library, <http://www.ccrit.ro/Pdf/ResearchReports/ResearchReportPetrutaMindrut.pdf> (accesat la 28 martie 2007).
- Matei, A. (2004). *Identitate culturală locală*. Cluj-Napoca: U.T. Press.
- Musil, J. (1987). Housing policy and the sociospatial structure of cities in a socialist country: the example of Prague. *International Journal of Urban and Regional Research*, 11, 1, 27-36.
- Păcepa, I.M. (1992). *Orizonturi roșii*. București: Editura Venus.
- Paraschiv, V. (2005). *Lupta mea pentru sindicate libere în România. Terorismul politic organizat de statul comunist*. Iași: Editura Polirom.
- Parkin, F. (1974). Strategies of social closure in class formation. În F. Parkin (ed.). *The Social Analysis of Class Structure*. Londra: Tavistock.
- Parkin, F., (1979). *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.
- Pascu, Ș. (ed.) (1974a). *Istoria Clujului*. Cluj-Napoca: Institutul de Istorie.
- Pascu, Ș. (ed.), (1974b). *1850: Clujul istorico-artistic*. Cluj-Napoca: Institutul de Istorie.
- Păstîr, V., (1995). *România în tranziție. Căderea în viitor*. București: Editura Nemira.
- Peter, L. (2007). Impoverishment and the Rise of New Urban Poor in Romania. *The Hour of Romania, International Conference*, 22-24 martie.
- Petrovici, N. (2006a). Socialist Urbanization in the Ceausescu Era: Power and Economic Relations in the Production of Habitational Space in Cluj. *Studia Universitatis Sociologia*, 1, 97-111.
- Petrovici, N. (2006b). Relații de putere în cadrul elitei politice românești la sfârșitul anilor '80 și începutul anilor '90. *Romanian Sociology*, IV, 1, 119-145.
- Poledna, R., Pasztor, G., Petrovici, N. (2007). Scenarii sociale legate de viitorul cartier Tineretului, Mobilitate teritorială în Cluj între 1990 și 2006. În K. Zsolt (ed.) *Memoriu general*. Cluj-Napoca: Atelier FKM, B Studio, Nomad.
- Popov, V. (2000). Shock Therapy versus Gradualism: The End of the Debate. Explaining the Magnitude of the Transformational Recession. *Comparative Economic Structure*, 12, 1, 1-57.
- Preda, M. (2002). *Politica socială românească între sărăcie și globalizare*. Iași: Editura Polirom.

- Ronnäs, P. (1984). *Urbanization in Romania : A Geography of Social and Economic Change Since Independence*. Stockholm : Stockholm School of Economics.
- Rotariu, T., Mezei E. (1999). Aspects of recent migration trends in Romania. *Romanian Sociology*, 1, 75-115.
- Sandu, D. (2006). „Străinătatea” în mentalitățile urbane. În D. Sandu (ed.). *Viața socială în România urbană*. Iași : Editura Polirom, 19-54.
- Sassen, S., (2001). *The global city : New York, London, Tokyo* (ed. a II-a). Princeton : Princeton University Press.
- Seton-Watson, H., (1964). *Nationalism and Communism : Essays, 1946-1963*. Londra : Methuen and Co.
- Shafir, M. (1985). *Romania : politics, economics and society*. Boulder : Lynne Rienner.
- Smith, D.M. (1989). *Urban Inequality Under Socialism : Case Studies from Eastern Europe and the Soviet Union*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Smith, D.M. (1996). The Socialist City. În G.M. Andrusz, M. Harloe, I. Szelényi (ed.). *Cities after Socialism : Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford : Blackwell, 70-99.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier : Gentrification and the Revanchist City*. New York : Routledge.
- Stark, D., Vedres, B. (2006). Social Times of Network Spaces : Network Sequences and Foreign Investment in Hungary. *American Journal of Sociology*, 111, 5, 1367-1411.
- Stroe, M. (2006). The illusion of liberty in „arhitectura” – the 60s. *Arhitectura*, 39, 39-43.
- Sýkora, L. (1999). Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *GeoJournal*, 49, 1, 79-89.
- Sýkora, L. (1999). Processes of Sociospatial Differentiation in Post-communist Praga. *Housing Studies*, 14, 5, 679-701.
- Szelényi S. (1998). *Equality by Design : The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford : Stanford University Press.
- Szelényi, I. (1983). *Urban Inequalities under State Socialism*. New York : Oxford University Press.
- Szelényi, I. (1995). The Rise of Managerialism : The „New Class” After the Fall of Communism. *Discussion Papers*, 16, *Delivered at Collegium Budapest*, 18 octombrie.
- Szelényi, S. (1998). *Equality by Design : The Grand Experiment in Destratification in Socialist Hungary*. Stanford : Stanford University Press,.
- Tismăneanu, V. (2003). *Stalinism for All Seasons : A Political History of Romanian Communism*. Berkeley : University of California Press.
- Torok, Z. (2004). *The Informal Politics of Culture : Transylvanian Learned Societies, Civic Networks and the Formation of the Nation-State, 1790-1914*. Disertație de masterat la Departamentul de Istorie. Budapesta : Central European University, 3 septembrie.
- Tripon, M. (2005). *Săpător în Piața Discordiei*. Cluj-Napoca : Editura Mo.
- Vaida, O. (2004). Marea schimbare de la Cluj. *Sfera Politicii*, 112, 6-12.
- Vais, D. (2006). Waterfronts and Backwaters. Urban space and architectural developments in a marginal post-socialist city (Cluj, Romania). În M. Kostres (ed.). *Waterfronts in the Danube region : Learning from the British Experience*. Novi Sad : University of Novi Sad, 26-46.
- Varga, E.A. (ed.), (1998-2001). *Erdély felekezeti és etnikai statisztikája, 1850-1992*. vol. I-IV, Miercurea Ciuc, Budapest : Pro Print-Teleki L Institute.
- Verdery, K. (1994). *Compromis și Rezistență : Cultura Română sub Ceaușescu*. București : Editura Humanitas.
- Verdery, K. (1996). Faith, Hope, and Caritas in the Land of the Pyramids, Romania 1990-1994. În K. Verdery, *What Was Socialism, and What Comes Next ?*. Princeton : Princeton University Press, 168-203.
- Zamfir, C. (1999). *Politici sociale în România : 1990-1998*. București : Editura Expert.
- Zamfir, C. (2004). *O analiza critică a tranziției. Ce va fi „după”*. Iași : Editura Polirom.
- Zukin, S. (1982). *Loft Living : Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore, Londra : The Johns Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1993). *Landscapes of Power : From Detroit to Disney World*. Berkeley : University of California Press.

Primit la redacție : mai 2007